CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Ramesh Chandra
Sharma.

Kucha Narwan
548

R. P. Shastri

To the Head
Ma[illegible]

S. M.

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

* ॐ *

तर्कसङ्ग्रहः ।

प्राच्यमहाविद्यालयसाहित्यदर्शनशास्त्राध्याप-
केन सारस्वतवंशावतंस-जैनन्यायविशारद-
कविताकक-नृसिंहदेवशास्त्रिणा दर्शना-
चार्येण रचितया "सौभाग्यवती"
नामकविषमस्थलटिप्पणीसहितया
प्राज्ञहितकारिण्या "बालबोधिनी"
नाम्न्या टीकयोपेतः । अतिसरल-
हिन्दीभाषाभूषितः, उक्तशास्त्रिणा
प्रकाशितश्च ।

पुनर्मुद्रणादिः सर्वोप्यधिकारः टीकाकर्त्तुरायत्तः ।

सँव्वत् १९८८ वि०, ई० १९३२, ।

चतुर्थं संस्करणम् २०००] [मूल्यम् ॥)

मुद्रक—बाम्बे यन्त्रालय सोहनलाल रोड, लाहौर ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ॐ

भूमिका ।

विदितमेवेदं विपश्चिताम्–यथा पाणिनिमुनिप्रणीतसूत्रीय-तत्त्वजिज्ञासूनां छात्राणां कृते भट्टोजिदीक्षितैः सिद्धान्तकौमुदी व्यरचि, तत्रापि बहुभारमाकलय्य अल्पमतिजनप्रवेशसौकर्याय लघुसिद्धान्तकौमुद्यपि प्रस्तुता वर्त्तते, तद्वत् गोतमकणाद-मुनिप्रणीतन्यायवैशेषिकशास्त्रमर्मज्ञानसौकर्याय प्रवेशिका-स्थानीयोयं "तर्कसङ्ग्रह" नामको ग्रन्थोऽन्नम्भट्टैर्विरचितः। अयं ग्रन्थोऽत्यल्पाक्षरः पूर्णविषयः तत्त्वनिरूपणपरः सर्वथैव बहूप-करोति विद्यार्थिनामिति नाविज्ञातं मनीषिणाम् । अस्योपरि टीका अपि अनेकाः सन्ति, परं साम्प्रतिकानां मतिमान्द्याद्वा न्यायशास्त्रप्रचारविशेषाभावाद्वा प्रथमत एव दुरवगाहावच्छे-दकावच्छिन्नादिकठिनपरिभाषादिसमन्वितत्वाद्वा न्यायशास्त्रे प्रवेशमिच्छतां छात्राणां कृते काठिन्यमेवावहन्तीति मत्वा मयाऽतिसरलाऽल्पपाठा तत्तत्प्रश्नकरणप्रकारसमन्विता "बालबोधिनी" नाम्नी टीका विरचिता । एतस्या आश्रयेण तर्कसंग्रहं पठतां छात्राणां प्राज्ञादिपरीक्षोत्तरणमनायासेन सेत्स्यति । अथच विशारदादिपरीक्षादित्सवो मुक्तावल्यादिग्रन्थेषु सुखेन प्रवेशं लप्स्यन्त इति स्वयमनुभवेन भवन्तो ज्ञास्यन्ति ।

अस्य ग्रन्थस्य रचयिता श्रीमान् "अन्नम्भट्टः" सुधीः आन्ध्रदेशीयः कृष्णानद्याः समीपवर्त्तिनि भूमण्डले जन्म लेभे । सम्प्रत्यपि कृष्णातीरोपान्तवर्त्तिनि केशवपुराभिधेग्रामे अन्न-म्भट्टाभिजनविरुदा प्रसिद्धा द्विजन्मानः सन्तीति श्रूयते । अस्य

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पितुर्नाम "तिरुमलाचार्य" इत्यासीत् । अस्याग्रजो "रामकृष्णभट्टः" येन सिद्धान्तकौमुद्याः सिद्धान्तरत्नाकरं नाम व्याख्यानं कृतम्, यदुपजीविनो नागेशभट्टाद्या अभूवन्निति श्रृणुमः । अयं मल्लिनाथात् परकालीनः भट्टोजिदीक्षितात् पूर्वकालीन आसीदिति बहूनां विश्वासः । अन्नम्भट्टप्रणीता ग्रन्थाः—तर्कसङ्ग्रहः, तर्कसङ्ग्रहदीपिका, तर्कभाषातत्त्वबोधिनी टीका, तत्त्वचिन्तामण्यालोकसिद्धाञ्जनम्, भाष्यप्रदीपोद्योतनं नाम कैयटव्याख्यानम्, मिताक्षरा नाम पाणिनिसूत्रवृत्तिः, राणकोज्जीविनी ब्रह्मसूत्रवृत्तिश्चेति सन्ति । अधिकं मयैतद्विषये ग्रन्थगौरवभयात् सम्प्रति नात्र न्यस्यते । अहमाशासे एतस्याष्टीकायाः प्रचारेणात्र देशे न्यायशास्त्रं पुनरुज्जीवयन्तो विद्वांसो मम यत्नं सफलयिष्यन्तीति प्रार्थयिता—

विदुषामनुचरः—

ता० २८-३-२४ ई०

नृसिंहदेवः ।

भूयो विज्ञापना—

अस्मिंश्चतुर्थे संस्करणे यथाशक्ति शोधितमपि क्वचिदक्षरमात्रादिक्षतश्चेद् धीमद्भिः शोधनेनोपकरणीयोऽस्मीति सविनयं याचे । ता० १—१—३२ ई० ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥ ॐ ॥

"बालबोधिनी" टीकोपेतस्य तर्कसङ्ग्रहस्य

विषयानुक्रमणी ।

विषयः	पृ०	पं०
मङ्गलम्	१	४
टीकाकारमङ्गलम्	,,	७
न्यायशास्त्रस्य प्रवृत्तिः	३	१
लक्षणस्य लक्षणम्	,,	३
अव्याप्तीदीनि	,,	,,
मङ्गलस्य लक्षणं भेदाश्च	४	८
अनुबन्धचतुष्टयम्	,,	१३
सप्तपदार्थाः	,,	८
पदार्थलक्षणम्	,,	११
'शक्ति' पदार्थस्य अभावेऽन्तर्भावः	६	४
द्रव्यविभागः	,,	७
द्रव्यलक्षणम्	,,	१२
अन्धकारविषये मीमांसकमतखण्डनम्	७	३
गुणाः	,,	१२
गुणलक्षणम्	,,	१६
कर्माणि	,,	२३
कर्मलक्षणम्	७	२६
सामान्यनिरूपणम्	८	५
विशेषपदार्थः	९	१५
समवायलक्षणम्	९	१९
अभावविभागः	१०	५
पृथिवी	,,	१४
परमाणुलक्षणम्	११	७
आपः (जलम्)	१२	९
तेजः	१३	१८
वायुः	१५	६
प्राणादीनां लक्षणयम्	१६	५
आकाशम्	,,	१७
विशेषगुणाः	,,	२२
कालः	१७	६
अतीतादिकाललक्षणम्	,,	११
दिक्	,,	१७
आत्मा	१८	३

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विषयः	पृ०	पं०
मनः	१९	१२
रूपनिरूपणम्	२०	२
रसः	२१	३
गन्धः	१७	१७
स्पर्शः	२२	५
पाकप्रक्रिया	२३	१४
संख्या	२४	११
परिमाणम्	२५	१५
पृथक्त्वम्	२६	२
संयोगः	,,	९
विभागः	,,	२१
परत्वापरत्वे	२७	१०
गुरुत्वम्	२८	१
द्रवत्वम्	,,	७
स्नेहः	,,	२३
शब्दः	२९	११
बुद्धिः	३०	१६
अनुभवभेदाः	३१	१८
करणलक्षणम्	३४	१९
कारणलक्षणम्	,,	,,
कार्यलक्षणम्	,,	२०
साधारणकारणानि—	३५	२५
कारणभेदाः सलक्षणाः-सोदाहरणाः	३६	१२
अथ प्रत्यक्षनिरूपणम्	३८	१०
प्रत्यक्षभेदाः (सविकल्पकाद्याः)	३९	१०
इन्द्रियार्थसन्निकर्षः	४०	९
अनुमानलक्षणम्	४२	६
परामर्शः	,,	७
व्याप्तिः	४३	२२
पक्षधर्मता	,,	२३
अनुमानभेदः	४५	७
स्वार्थानुमानप्रकारः	,,	८
स्वार्थानुमानलक्षणम्	,,	,,
'लिङ्ग' निर्वचनम्	४६	१०
परार्थानुमान प्रकारः	४७	५
परार्थानुमानलक्षणम्	,,	१२
पञ्चावयवाः	४८	१०
प्रतिज्ञादीनां प्रयोजनम्	,,	२५
अनुमितिकरणे मतभेदः	४०	१४
त्रिविधलिङ्गम्	५०	९
धूमहेतौ द्विधा व्याप्तिः	,,	२०

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विषयः	पृ०	पं०
केवलान्वयि	५१	१५
केवलव्यतिरेकि	,,	३
पक्षलक्षणम्	५३	६
सपक्षलक्षणम्	,,	७
विपक्षलक्षणम्	,,	८
हेत्वाभासाः	५४	१२
हेत्वाभाससामान्य-लक्षणम्	५५	१०
सव्यभिचारः	५६	३
विरुद्धः	५७	१४
असिद्धः	५९	१
उपाधिप्रपञ्चः	६०	१
उपाधौ भट्टकारिका	६१	१९
बाधितः	,,	२१
अनुमानप्रकरणसारः	६२	१२
अथोपमानम्	६३	११
अथ शब्दः	६४	११
आप्त-वाक्य-पद-लक्षणानि	,,	,,
शाब्दबोधलक्षणम्	६५	१५
वृत्तिलक्षणम्	,,	,,
शक्तिर्लक्षणा च	,,	,,
आकाङ्क्षादिनिरूपणम्	६६	२०
वाक्यप्रपञ्चः	६८	१५
अयथार्थानुभवप्रपञ्चः	६९	१३
सुखम्	७१	३
दुःखम्	,,	,,
इच्छा	,,	४१
द्वेषः	,,	,,
प्रयत्नः	,,	,,
धर्मः	,,	५
अधर्मः	,	,,
संस्कारप्रपञ्चः	७२	७
कर्मप्रपञ्चः	७३	१०
सामान्यलक्षणम्	७४	४
विशेषलक्षणम्	,,	३
समवायलक्षणम्	,,	६
अभावपदार्थ-प्रपञ्चः	७६	४
तादात्म्यसम्बन्धस्याव-च्छेदकत्वनिरूपणम्	७७	१९
सप्तषोडशपदार्थवादे एकवाक्यता	,,	१२
पदार्थज्ञानस्य परं प्रयोजनम्	७८	१
टीकानिर्माणकालः	,,	१९

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

तर्कसङ्ग्रहः ।

[बालबोधिनीटीकोपेतः]

निधाय हृदि विश्वेशं विधाय गुरुवंदनम् ।
बालानां सुखबोधाय क्रियते तर्कसंग्रहः ॥ १ ॥

[बालबोधिनी]

यच्चिन्तनेन निखिलं दुरितं विनाशं
सद्यः प्रयाति तमहं हृदि भावयामि
श्रीशैलराजदुहितुस्तनयं धुनानं
दानागतभ्रमरभूषितगण्डपालिम् ॥ १ ॥
शिवं साम्बं नमस्कृत्य मातरं पितरन्तथा ।
तर्कसंग्रहटीकेयं रच्यते बालबोधिनी ॥ २ ॥

(सौभाग्यवती विवृतिः)

श्रीभगवद्दत्ताभिधमहाकविं गीतगरिमाणम् ।
न्यायाम्भोधिश्चोष्णाकरायमेषोऽस्मि तौ गुरू प्रणतः ॥ १ ॥
देवीदासाभिधं तातं विष्णुदेवीञ्च मातरम् ।
प्रणम्य मान्यं मान्याञ्च तयोरर्थं समर्थयन् ॥ २ ॥
अस्याः स्वप्रणीतायाः टीकाया विवृतिं पराम् ।
अल्पपाठां सुहृद्याञ्च कुर्वे सौभाग्यसम्मताम् ॥ ३ ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चिकीर्षितस्य तर्कसंग्रहग्रन्थस्य विघ्नविध्वंसपूर्वकसमाप्ति-कामोऽन्नम्भट्टनामा सुधीः आदौ शिष्यान् * शिक्षयितुं नमस्कारात्मकं मङ्गलमातनोति--निधायेति। विश्वेशम्=जगत्कर्त्तारं †शिवं=परमात्मानम, हृदि=मनसि, निधाय=नितरां ध्यात्वा सर्वदा तद्-ध्यानपरो भूत्वा,गुरुवन्दनम्=विद्यागुरुनमस्कारं विधाय=कृत्वा, वालानाम्=यैः व्याकरणादिशास्त्रं पठितं न्यायशास्त्रं तु न ज्ञातं तेषां न्यायशास्त्रपदार्थजिज्ञासूनां, ‡ सुखवोधाय=सुखेन अनयासेन बोधाय पदार्थतत्त्वज्ञानाय (मया अन्नभट्टेन) तर्कसंग्रहः=एतन्नामा ग्रन्थः क्रियते = रच्यते इत्यर्थः ।

तर्क्यन्ते § यथार्थज्ञानाविषयीक्रियन्ते इति "तर्का" द्रव्यादि-सप्तपदार्थाः तेषां 'संग्रह' सङ्क्षेपेण उद्देशलक्षणपरीक्षा यस्मिन् सः ‖ "तर्कसंग्रहः' इति अन्वर्थेयमस्य ग्रन्थस्य सञ्ज्ञा । अर्थात् उक्ता व्युत्पत्तिरेवोक्तग्रन्थस्य नामकरणे वीजम् । इदमत्रावश्यं पठकैः पाठकैश्च ज्ञातव्यम्—

---

* स्वकर्त्तव्यत्वेन ज्ञानं शिक्षा ॥ ग्रन्थारम्भेऽस्मत्कृतं मङ्गलं दृष्ट्वा अस्मच्छिष्या अप्येवं कुर्युरित्याकारकोऽभिप्रायः प्रकृते शिक्षा इति तात्पर्यम् ।

† "शिवं शान्तमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा" इति (माण्डूक्य०७)श्रुतेः

‡ सुखं दुःखध्वंसो मोक्ष इति यावत् । सुखाय वोधः सुखवोधः । प्रयोजकत्वं चतुर्थ्यर्थः तथा च(सुख)मोक्षप्रयोजकं ज्ञानविति फलितमिति निरुक्तिकारः

§ यत्तु—वस्तुतोऽस्य ग्रन्थस्य "अर्थसंग्रहः" इति नामोचितमिति कश्चिदाह—तन्न चन्द्रोदय—न्यायवोधिनी—दीपिका—वाक्यवृत्ति—पट्टाभिरामी--निरुक्ति—नीलकण्ठी—प्रभृत्यनेकग्रन्थविरोधात् । तर्कसंग्रहनामकरणेन ज्ञेयत्वरूपपदार्थ-सामान्यलक्षणवुबोधयिषाऽपि ग्रन्थकारस्य शान्ता भवति, व्याख्यानञ्च सर्वा विशेषप्रतिपत्तिमवगमयतीति दिक् ।

‖ तर्कसंग्रहकृतप्रमाणजन्यप्रमितिविषयीक्रियन्त इत्यर्थः] । [एतेन ज्ञेयत्वं पदार्थसामान्यलक्षणमित्यपि निष्कृष्टं वेदितव्यम् ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अस्य न्यायशास्त्रस्य* त्रिधा प्रवृत्तिर्भवति—उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति। तत्र नाममात्रेण वस्तुकथनमुद्देशः। यथा "द्रव्य-गुणे" ति। असाधारणधर्मो लक्षणम्। अर्थात् यत्र अव्याप्तिः अतिव्याप्तिः, असम्भवश्च एतेषु अन्यतमोपि दोषो न भवेत् तदेव 'लक्षण' मित्युच्यते। तत्र अव्याप्तिर्नाम—लक्ष्यैकदेश एव लक्षणघटनं नतु सर्वदेशे। यथा केनचित् पृष्टं "गोः किं लक्षण" मिति? तदोत्तरदाता यद्येवं वदेत् "कपिलत्वं गोत्वम्, अथवा "कृष्णत्वं गोत्वम्" तदिदं लक्षणं न युक्तम्, यस्मादत्र अव्याप्तिदोषः। अर्थात् कपिलायामेव गवि कापिलत्वं कृष्णायामेव कृष्णत्वं वर्त्तते नतु सर्वासु गोव्यक्तिषु। लक्ष्यश्चास्माकं गोमात्रमेव तस्माद्गोमात्रस्यैकदेशे अवृत्तित्वादुक्ते लक्षणे ऽव्याप्तिः प्रथमो दोषः। अतिव्याप्तिर्नाम—सर्वत्र लक्ष्ये घटितं सत् लक्षणं यदि अलक्ष्येपि गच्छेत् सा। यथा "शृङ्गित्वं गोत्वम्" इति गोर्लक्षणं कृतं चेत्? तदा अतिव्याप्तिदोषः। कुतः सर्वासु गोव्यक्तिषु शृङ्गं विद्यते परमलक्ष्यभूतासु अजामहिष्यादिव्यक्तिष्वपि तदस्ति तस्मादलक्ष्येऽपि गतत्वात् अतिव्याप्तिरियं लक्षणदोषो द्वितीयः।

असम्भवो नाम—यत् क्रियमाणं लक्षणं लक्ष्यमात्रे कुत्रापि न वर्त्तेत, यथा—"एकशफत्वं गोत्वम्" इति गोर्लक्षणं कृतं तदा गोमात्रे कुत्रापीदं न घटते, तत्र शफद्वयस्य विद्यमानत्वात्, तस्मादयमसम्भवो दोषस्तृतीयः। एतद्दोषत्रयरहितं यत् स एवासाधारणो धर्मः तदेव लक्षणम्। एवम्—"असाधारण-धर्मो लक्षणम्" इति निष्पन्नम्। एतत्सर्वमग्रे मूले तत्र तत्र स्फुटीभविष्यति। यथा—"गन्धवती पृथिवी" इत्यादि। लक्षितस्य

---

* इदञ्च "त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्ति" रित्यादिन्यायवात्स्यायन-भाष्यमूलकम्।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लक्षणं भवति नवेति विचारः परीक्षा । उद्देशस्य पक्षज्ञानं फलम्, लक्षणस्य इतरभेदज्ञानम्, परीक्षाया लक्षणदोषपरिहारः ।

इदन्तु बोध्यम्—यद्यपि विभागोऽपि एका चतुर्थी विधा भवितुमर्हति, अपेक्षिता च सा ऽस्मिन् शास्त्रे, तथापि पदार्थमात्राऽभिधानेनोद्देशलक्षणस्य विभागेऽपि सत्त्वात् न सा पृथक् गण्यते । विभागकरणञ्च प्रमाणान्तरसत्त्वशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । लक्षणेन इतरव्यावृत्तिबोधनेऽपि प्रमाणांतराभावबोधनस्याऽशक्यत्वात् ।

किञ्च—त्रिविधं मङ्गलम् । आशीर्वादः, नमस्कारः, वस्तुनिर्देशश्च । ग्रन्थादौ मङ्गलमवश्यं कर्त्तव्यमिति शिष्टाचारः । एतस्य फलन्तु—प्राचां नैयायिकानां मते निर्विघ्नग्रन्थसमाप्तिः । नवीनानां मते विघ्नध्वंस एव । मङ्गललक्षणन्तु—समाप्तिप्रतिबन्धकपापविशेषध्वंसकारणत्वं मङ्गलत्वम् * इति ।

अस्य ग्रन्थस्य द्रव्यादिसप्तपदार्थां विषयः, पदार्थतत्त्वज्ञानं प्रयोजनम्, पदार्थतत्त्वजिज्ञासुरधिकारी, विषयग्रन्थयोः ‡प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धः, अधिकारिग्रन्थयोश्च बोध्यबोधकभाव इत्यादि ज्ञेयम् । इदमेव "अनुबन्धचतुष्टय" मित्युच्यते । यस्य ग्रन्थस्यादावनुबन्धचतुष्टयं न सिद्ध्येत् तत्र विदुषां

---

* ननु—प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम् ।
एतद्धि मङ्गलं प्रोक्त मृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

इत्येव वस्तुतो मङ्गललक्षणमिति चेद् ? भ्रान्तोऽसि शास्त्रचर्चानभिज्ञानात्, अविगीतशिष्टाचारविषयत्वेन प्रशस्ताचरणान्तःपातित्वादुक्तलक्षणकमङ्गलस्याऽनभिनवोक्तेश्च । प्रशस्ताचरणतात्वावच्छेदेन तत्तत्कार्यसमाप्तिप्रतिबन्धकपापत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसकारणतायास्तथाप्यनिवार्यत्वात् ।

‡ स्वनिष्ठप्रतिपाद्यतानिरूपकप्रतिपादकतासम्बन्धेन पदार्था ग्रन्थे तिष्ठन्ति, ग्रन्थश्च स्वनिष्ठप्रतिपादकतानिरूपितप्रतिपाद्यतासम्बन्धेन द्रव्यादिषु तिष्ठतीत्यर्थः ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रवृत्ति र्न भवति उक्तञ्च—

सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते।
शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः॥ इति।

(प्रश्नाः)—'तर्कसङ्ग्रह' इति नामकरणे किं वीजम्? कतिविधा न्यायशास्त्रस्य प्रवृत्तिः? लक्षणस्य किं लक्षणम्? लक्षणे के दोषाः? अव्याप्त्यादीनां लक्षणं दर्शयित्वा उदाहरणेन स्पष्टीकुरु? मङ्गलस्य किं लक्षणं कतिविधं च तत्? तत्र नवीनप्राचीनमते फलं दर्शय? अस्य शास्त्रस्यानुवन्धचतुष्टयं लिख?

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्त * पदार्थाः।

पदार्थान् विभजते—द्रव्येति "सप्त" इति कथनेन न न्यूना नाप्यधिकाः पदार्थाः सन्तीति बोधितम्। पदस्य अर्थः=अभिधेयः "पदार्थ" इति व्युत्पत्त्या "अभिधेयत्वं पदार्थसामान्यलक्षणम्"। "† पदवृत्तिविषयत्वं पदार्थत्वम्" इति तु परमार्थः। शक्तिर्लक्षणा वेति पदवृत्तिरित्यग्रे शब्दखण्डे व्याख्यास्यामः। सर्वोयं चराचरात्मकः प्रपञ्चः सप्तभिः पदार्थैः सङ्कलित इति तार्किकाणां मतम्। अत्र मीमांसका आहुः—यदा जाज्वल्यमानस्य वह्नेः समीपं प्रतिवन्धकमणिरानीयेत तदा दाहो न

* "सर्वं वाक्यं सावधारणम्" इति न्यायेन "सप्तैव पदार्थाः" इत्यर्थः। तथा च—एवकारेणाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदः। विशेष्य-विशेषण-क्रियागतैवकारस्य क्रमेण अन्ययोगात्यन्तायोगव्यवछेदवोधकत्वम्। 'पार्थ एव धनुर्धरः, शङ्खः पाण्डुर एव, नीलं सरोजं भवत्येव" इति क्रमेणोदाहरणानि। यथा प्रथमोदाहरणे पार्थादन्यस्मिन् धनुर्धरत्वव्यवच्छेदो वुध्यते तथेहापि, सप्तातिरिक्ते पदार्थत्वव्यवछेदवोध इति "मुकुन्दभट्टीय" ग्रन्थानुसार्याशयः। कणादतन्त्रानुसारिणस्तु—

द्रव्यं गुणस्तथा कर्म जातिश्चैतत्त्रयाश्रया।
विशेषः समवायश्च पदार्थाः षडिमे मताः॥ इत्याहुः।

† पदनिष्ठवृत्तिप्रयोज्यपदजन्यप्रतीतिविषयत्वं पदार्थत्वमिति परमार्थार्थः॥ प्रतीतिश्च शाब्दवोधस्वरूपेत्याद्यन्यत्र विस्तरः।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भवति यदा तत्र तस्यैव मणेरभावो भवति तदा दाहो जायते तेन वह्निनिष्ठा दाहकारिणी शक्तिरस्तीत्यनुमीयते*, सा चातिरिक्तः पदार्थ इति सप्तपदार्थकथनं न युक्तमिति । तन्न युक्तम्—प्रतिबन्धकमणेरभावेनैव दाहोऽस्ति अर्थात् मणिसामान्याभावो दाहम्प्रति कारणं, तस्मात् शक्तिर्नातिरिक्तः कश्चित्पदार्थः किन्तु सप्तैव पदार्था इति नैयायिकानां सिद्धान्तः ।

तत्र द्रव्याणि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि नवैव‡।

द्रव्याणि§ विभजते—पृथिवीति । पृथिवी, आपः (जलम्) तेजः, वायुः आकाशः, कालः दिक् (दिशा), आत्मा, मनः इति नवैव=नवसङ्ख्याकानि द्रव्याणि न न्यूनानि नाप्यधिकानि इत्यर्थः । "समवायेन गुणवत्त्वं क्रियावत्त्वं वा द्रव्यत्वम्" इति

---

* अनुमानप्रकारश्च—"वन्हिर्मणिनाश्यदाहानुकूलशक्तिमान् (प्रतिबन्धक) मणिसमवधाने दाहाजनकत्वात् यन्नैवं तन्नैवं व्यतिरेके यथा घट" इत्यादिविस्तरो मत्प्रणीतन्यायमुक्तावलीप्रभायां द्रष्टव्यः । यद्यपि आद्यक्षणीयद्रव्यस्य निर्गुणत्वात्तत्राऽव्याप्तमिदं लक्षणं तथापि गुणसमानाधिकरणसत्ताभिन्नजातिमत्त्वं तदिति विवक्षायां दोषाभावः ।

‡ भूरापो ज्योतिरानिलो नभः कालस्तथा दिशा ।
आत्मा मन इति प्राहुर्द्रव्याणि नव तद्विदः ॥ (ता० र०)

§ व्यापकधर्मावान्तरव्याप्यधर्मपुरस्कारेण धर्मिप्रतिपत्त्यनुकूलो विपूर्वकभजधातोरर्थः । अर्थात् सामान्यधर्मापेक्षया न्यूनवृत्तयो ये धर्माः, परस्परं व्यधिकरणाश्च यावन्तो धर्मा विद्यन्ते तावतां सर्वेषां बोधाय प्रयुज्यमानं वाक्यमेव "विभजन" पदस्यार्थः । यथा—पदार्थानां विभागे पदार्थत्वं सामान्यधर्मः, द्रव्यत्वगुणत्वादयश्च तद्व्याप्यधर्माः, तेच परस्परं भिन्नभिन्नाधिकरणाः सप्तैव च तादृशा धर्मा भवन्ति, तावतां बोधकं यत् "पृथिव्यप्तेज" इत्यादिवाक्यं तद् विभजनं ज्ञेयम् । एवमेव द्रव्याणां विभागे द्रव्यत्व सामान्यधर्मः, पृथिवीत्वाद्याश्च तद्व्याप्या विशेषधर्माः सन्ति । एषैव रीतिः सर्वत्र विभागस्थले ज्ञेया ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्रव्यसामान्यलक्षणम् । अर्थात् "यत्समवायसम्बन्धेन गुणस्य कर्मणो वा आश्रयः; यच्च कस्यापि समवायिकारणं भवेदेव तदेव द्रव्यम्" इति । मीमांसकाः तमः=अन्धकारमपि दशमं द्रव्यं कल्पयन्ति परन्तु नैयायिकानां मतेऽन्धकारस्य तेजोऽभाव एवान्तर्भावः । तमसि च 'नीलं तमश्चलति' इति या प्रतीतिरस्ति सा तु भ्रमरूपैव, किन्तु यदा दीपोऽपसार्यते तदा लोकानां "नीलन्तमश्चलति" इति भ्रमात्मकः प्रत्ययो जायते ।

(प्रश्नाः)—कति पदार्थाः । ? पदार्थस्य किं लक्षणम् ? 'विभाग' पदस्य प्रकृते कोऽर्थः ? मीमांसकानां मते शक्तिः कथमतिरिक्तः पदार्थः ? नैयायिकाः कुत्र तस्याः (शक्तेः)—अन्तर्भावं कुर्वन्ति ? कतिविधं द्रव्यं ? द्रव्यस्य किं लक्षणम् ? तमो द्रव्यमस्ति नवा ? अत्र केषां कीदृशं मतमिति स्पष्टं लिख ?

रूपरसगन्धस्पर्शसङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभाग-परत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहशब्दबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्न-धर्मा ऽधर्मसंस्काराश्चतुर्विंशतिर्गुणाः ।

गुणान् विभजते—रूपरसेति । 'रूप' मारभ्य 'संस्कार' पर्य्यन्तं चतुर्विंशतिर्गुणा इत्यर्थः । "द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सति सामान्यवत्त्वम्" इति गुणलक्षणम् । गुणत्वजातिमत्त्वं वा तत् । एते सर्वे गुणाः समवायसम्बन्धेन द्रव्यमात्रवृत्तयः । सङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः सर्वद्रव्यवृत्तयः । परत्वापरत्वे मूर्त्तद्रव्येषु सर्वेषु वर्त्तेते नतु विभुषु इत्यादि ज्ञेयम् । अधिकमग्रे मूल एव स्पष्टीभविष्यति ।

(प्रश्नाः)—गुणस्य किं सामान्यलक्षणम् ? कति गुणाः ? केच ते ? ।

उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्च कर्माणि ।

कर्माणि विभजते—'उत्क्षेपणे' ति । उत्क्षेपणम्, अपक्षेपणम्, आकुञ्चनम्, प्रसारणम् , गमनम् एतानि पञ्च कर्माणीत्यर्थः । संयोगभिन्नत्वे सति संयोगासमवायिकारणं कर्म ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथवा कर्मत्वजातिमत् कर्म' इति * कर्मलक्षणम् । भ्रमणादीनामितरेषां कर्मणां गमन एवान्तर्भावः, तस्मात्पञ्चैव कर्माणि न दश । भ्रमणं, रेचनं, स्पन्दनम्, ऊर्ध्वज्वलनं, तिर्यग्गमनमिति पञ्चाधिकान्यपि केचित् मन्यन्ते, तन्मतं न युक्तमिति भावः ।

परमपरं चेति द्विविधं सामान्यम् ।

सामान्यं विभजते—"परम्" इति । अनुवृत्तिप्रत्ययहेतुभूतो धर्मः "सामान्य" मिति सामान्यलक्षणम् । अर्थात् समानावयवसंस्थानासु अनेकासु व्यक्तिषु यत्समानाकारप्रत्ययस्य कारणं तदेव सामान्यम् । यथा सकलासु व्यक्तिषु "अयं गौः अयं गौः" इत्याकारः समानः प्रत्ययो भवति, तस्य हेतुभूतो यो धर्मः गोत्वं नाम, तदेव सामान्यं जातिर्वेत्युच्यते । एवञ्च एकव्यक्तिवृत्ति आकाशत्वादिकं न जातिः । तत् द्विविधम्—परसामान्यम् अपरसामान्यञ्चेति । अधिकदेशवृत्ति परं सामान्यम् । यथा—द्रव्यगुणकर्मसु त्रिषु वर्त्तमानं सत्तारूपम् । अपरं सामान्यं यथा द्रव्यत्वं, गुणत्वं, कर्मत्वं वेत्यादि बोध्यम् । आकाशत्वादि न सामान्यम्, † एकव्यक्तिवृत्तित्वात् ।

---

* "तार्किकरक्षासारसङ्ग्रहे"—" समुचितयोः संयोगविभागयोरसमवायिकारणं कर्म " इत्युक्तम् । तत्र संयोगस्य विभागजनकत्वे सति संयोगजनकत्वं विभागस्यापि संयोगाजनकत्वे सति विभागजनकत्वं कर्मणां तूभयजनकत्वमिति भेद इति भाव इति कोलाचल मल्लिनाथरचितनिष्कण्टकाख्या व्याख्या ॥

† अत्राहुरुदयनाचार्याः—

व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः ।
रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसङ्ग्रहः ॥
अन्योन्यपरिहारेण भिन्नव्यक्तिनिवेशिनोः ।
सामान्ययोः समावेशो जातिसङ्कर उच्यते ॥ इत्यादि ॥

तत्राकाशकालदिशामेकैकत्वेन अनेकवृत्तित्वासम्भवान्नाकाशत्वादिजातिसम्भव इति निष्कण्टकव्याख्या ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(प्रश्नाः)—कतिविधं कर्म ? तस्य लक्षणञ्च कीदृक् ? भ्रमणादीनां कुत्रान्तर्भावः ? के च भ्रमणाद्याः ? ।

सलक्षणं सभेदं सोदाहरणं सामान्यं वर्णय ? आकाशत्वादिकं सामान्यमस्ति न वा ?

* नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषास्त्वनन्ता एव ।

विशेषं विभजते—नित्येति । पृथिवी, जलं, तेजो, वायुः इत्येतेषां चतुर्णां द्रव्याणां परमाणवः. आकाशः, कालः, दिशा, आत्मा, मनः एतानि च द्रव्याणि, तानि सर्वाणि मेलयित्वा "नित्यद्रव्याणि" इत्युच्यते । नित्यद्रव्येषु वृत्तिर्येषां ते नित्यद्रव्यवृत्तयः विशेषाः अनन्ताः=प्रतिव्यक्तिभिन्ना असङ्ख्याता एवेत्यर्थः ।

अयमाशयः—घटपटादीनि अनित्यानि द्रव्याणि स्वस्वावयवैरेव परस्परं भिद्यन्ते, परमाण्वादिषु नित्यद्रव्येषु अवयवा एव न सन्ति येन तेषां तन्निमित्तः परस्परं भेदः स्यात्, अस्ति च भेदः, तस्माद्यस्तेषां परस्परं भेदकः पदार्थः स एव "विशेष" इति नैयायिकमतम् । स च नैकः किन्तु असङ्ख्यात एव भेद्यव्यक्तीनामनन्तत्वात् । "स्वतोव्यावर्त्तकत्वं विशेषत्वम्" इति विशेषलक्षणम् ।

समवायस्त्वेक एव ।

समवायं निरूपयति—समवायस्त्विति । समवायस्य ‡ विभागो

---

* "अजातिरेकवृत्तिश्च विशेष इति शिष्यते" इति । (ता० र०)

‡ विभागो हि सामान्यधर्मस्य साक्षात्न्यूनवृत्तियावद्धर्मप्रकारकज्ञानानुकूलो व्यापारः । पृथिवीत्वादीनां साक्षान्न्यूनवृत्तित्वाभावात् द्रव्येत्यादेर्विभागसिद्धिः । सामान्यधर्मस्य न्यूनवृत्तिश्च वैशेषिकाणां विभाजकोपाधिर्बोध्यः, तेन द्रव्यत्वादेर्भावत्वादिन्यूनवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । इत्थञ्च समवायत्वन्यूनवृत्तिधर्माभावान्न तद्विभाग इति वाक्यवृत्तिः ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नास्तीत्याह "एक एवे" ति । "नित्यसम्बन्धत्वं समवायत्वम्" इति समवायलक्षणम् ।

(प्रश्नाः)—विशेषस्य किं लक्षणं ? किमर्थञ्च नैयायिकैः तत्स्वीकारः कृतः ? । समवायस्य लक्षणं ब्रूहि तत्पदकृत्यञ्च दर्शय ? ।

अभावश्चतुर्विधः प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावश्चेति ।

अभावं विभजते—अभावश्चेति । "इह घटो नास्ति" "इह पटो नास्ति" इत्यादिनञ्शब्दजन्यप्रतीतिविषयत्वमभावत्वम्" इत्यभावलक्षणम् । स प्रागभावादिभेदेन चतुर्विधः । प्रागभावादीनां लक्षणमुदाहरणञ्चाग्रे मूल एव स्फुटीभविष्यति, अधिकं तत्र वक्ष्यामः ।

(प्रश्नाः)—अभावस्य लक्षणं भेदञ्च लिख ?

इत्युद्देशप्रकरणम् ।

तत्र गन्धवती पृथिवी । सा*द्विविधा । नित्याऽनित्या च । नित्या परमाणुरूपा, अनित्या कार्यरूपा । सा पुनस्त्रिविधा, शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरमस्मदादीनाम् । इन्द्रियं गन्धग्राहकं घ्राणं नासाग्रवर्ति । विषयो मृत्पाषाणादिः ।

लक्षणकरणप्रस्तावे क्रमप्राप्तायाः पृथिव्याः प्रथमं लक्षणमाह—"गन्धवती" इति । तत्र=पृथिव्यादिषु मध्ये गन्धवती=समवायेन गन्धवती पृथिवी । "समवायेन गन्धवत्त्वं पृथिव्या

---

*विधीयते विभज्यते आभ्यामिति विधाशब्दो विभाजकधर्मपरः द्वे विधे विभाजकधर्मौ यस्याः सा द्विविधा=विभाजकधर्मद्वयविशिष्टेत्यर्थः । नित्यपदं नित्यत्वपरम् । अनित्यपदमनित्यत्वपरम् । तयोरभेदसम्बन्धेन विभाजकधर्मद्वयेऽन्वयः । तथा च—नित्यत्वाऽनित्यत्वाभिन्नविभाजकधर्मद्वयविशिष्टा इत्यन्वयबोध इति निरुक्तिः । एषैव गतिरन्यत्रापि ज्ञेया ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लक्षणम् । कालिकादिसम्बन्धेन कालादावतिव्याप्तिवारणाय "समवायेन" इति पदं लक्षणे निवेशितम् । उक्तश्च महर्षिणा— "रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी" (वै० २ । १।१) इति । तेन नानारूपत्वादीनि अपि पृथिव्या लक्षणानि बोध्यानि । तां पृथिवीं विभजते— "सा द्विविधे"ति । नित्या अनित्या चेत्यर्थः । नित्यां दर्शयति— "परमाणुरूपे" ति । परमाणुलक्षणा पृथिवी नित्येत्यर्थः ।

जालान्तरगते भानौ सूक्ष्मं यत् दृश्यते रजः ।
तस्य षष्ठतमो भागः परमाणुः स उच्यते ॥

अनित्यामाह—"कार्यरूपे"ति । मूर्त्तत्वे सति निरवयवत्वं परमाणुत्वम् । द्व्यणुकाद्यवयवती पृथिवी सर्वाऽप्यनित्येत्यर्थः । अनित्यां विभजते—"त्रिधे"ति । तत्र*शरीररूपां पृथिवीं दर्शयति "शरीर" मिति । तल्लक्षणन्तु—आत्मनो भोगायतनं शरीरम् । आत्मनः सुखदुःखरूपभोगस्य आयतनं=स्थानं शरीरम् । चेष्टाश्रयो वा= अथवा—हिताहितप्राप्तिपरिहारानुकूला क्रिया चेष्टा, तस्या आश्रयः शरीरम् । सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारो भोगः । भोग उपभोगश्चेत्यनर्थान्तरम् । पार्थिवं शरीरं केषामस्तीत्याकाङ्क्षायामाह—"अस्मदादीनाम्" इति । इन्द्रियं लक्षयति—"गन्धग्राहकम्" इति "गन्धग्राहकमिन्द्रियं घ्राणम्" इति योजना । गन्धग्राहकम्= गन्धज्ञानकरणमित्यर्थः । चक्षुरादावतिव्याप्तिवारणाय† "गन्धग्राहकम्" इत्युक्तम् । तस्य स्थानं (गोलकं) दर्शयति—नासाग्रेति" कालादावतिव्याप्तिवारणाय "इन्द्रियम्" इत्युक्तम् । इन्द्रियसामान्यलक्षणन्तु—'शरीरसंयुक्तत्वे सति ज्ञानकारणमतीन्द्रिय-

---

* चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम् । (न्या० १।१।११) । शीर्यते प्रतिक्षणं नश्यतीति शरीरम् । तच्च स्थूल–सूक्ष्म–कारणभेदात् त्रिविधमिति वेदान्तिनः ।

†गन्धवच्छरीरं पार्थिवशरीरम् । गन्धवदिन्द्रियं पार्थिवेन्द्रियम् । गन्धवान् विषयः पार्थिवविषय इत्यतिबालोपयोगी विवेकः ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मिन्द्रियम्" इति बोध्यम् । विषयरूपां पृथिवीं दर्शयति—मृत्पाषाणादि" रिति । द्व्यणुकमारभ्य ब्रह्माण्डपर्यन्तः सर्वोपि गन्धवान् पार्थिवविषय इत्यर्थः । शरीरेन्द्रियभिन्नत्वे सत्युपभोगसाधनं विषय " इति विषयस्य सामान्यलक्षणम् । वस्तुतस्तु—शरीरादिकमपि विषय एव । भेदेन कीर्तनन्तु बालधीवैशद्याय ।

(प्रश्नाः)—पृथिवीलक्षणं लिख ? कतिविधा सा ? परमाणोः किं लक्षणम् ? शरीरेन्द्रियविषयाणां लक्षणं ब्रूहि ? घ्राणेन्द्रियस्य किं लक्षणम् ? पार्थिवशरीरस्य लक्षणं रचय ?

* शीतस्पर्शवत्य आपः । ताश्च द्विविधाः । नित्या अनित्याश्च । नित्याः परमाणुरूपाः । अनित्याः कार्यरूपाः । पुनस्त्रिविधाः । शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरं वरुणलोके । इन्द्रियं रसग्राहकं रसनं जिह्वाग्रवर्ति । विषयः सरित्समुद्रादिः ।

क्रमप्राप्तं जलं लक्षयति—"शीते" ति । "समवायेन शीतस्पर्शवत्त्वं जलत्वम् " इति जललक्षणमित्यर्थः । कालिकादिसम्बन्धमादाय कालादावतिव्याप्तिवारणाय " समवायेन " इत्युक्तम् । " तेज " आदावतिव्याप्तिवारणाय " शीत "—इति । जलं

---

* शीतश्चासौ स्पर्शश्च शीतस्पर्शः । स विद्यते आसामिति शीतस्पर्शवत्यः । तासां भावः शीतस्पर्शवत्त्वम । तच्च—शीतस्पर्श एव । "मतुबन्ताद्विहितो भावप्रत्ययः प्रकृतिं गमयति" इति सिद्धान्तात् । शीतस्पर्श आधेयः । अधिकरणमापः । आधेयता शीतस्पर्शनिष्ठा । अधिकरणता अब्निष्ठा । तथा च—शीतस्पर्शनिष्ठाधेयतानिरूपिताधिकरणताश्रयत्वमपां लक्षणम् । लक्ष्या आपः । लक्ष्यता अप्सु । लक्ष्यतावच्छेदकमप्त्वम् । लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्ना आपः । तासु अप्सु शीतस्पर्शनिष्ठाधेयतानिरूपिताधिकरणताश्रयत्वं वर्त्तत एवेति कृत्वा लक्षणसमन्वयः । एवैव दिक् "उष्णस्पर्शवत्तेज" इत्यादिलक्षणेषु यथायोगमनुसरणीया ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विभजते "ताश्च" इति । नित्यानित्यभेदेन द्विविधं जलमित्यर्थः । नित्यजलं दर्शयति—"परमाणुरूपा" इति । शीतस्पर्शवत्त्वे सति परमाणुरूपं जलं नित्यं जलमित्यर्थः । "अनित्या" इति । द्व्यणुकमारभ्य सर्वं सावयवं जलमनित्यमिति बोध्यम् । अनित्यजलस्य विभागमाह—"पुन" रिति । शरीररूपं जलं कथं नोपलभ्यते इत्याकाङ्क्षां शमयितुमाह—"शरीरं वरुणालोक" इति । वरुणो जलाधिष्ठातृदेवविशेषः अस्मदादीन्द्रियागोचरे वरुणलोके जलीयं शरीरमस्ति, अतोऽस्माकमिन्द्रियेण तस्य प्रत्यक्षं न भवतीति भावः । इन्द्रियरूपं जलं दर्शयति—"इन्द्रियम्"इति । रसग्राहकं जिह्वाग्रवर्त्तीन्द्रियं रसनमिन्द्रियं जलीयमित्यर्थः । इदमेव रसनेन्द्रियलक्षणमिति बोध्यम् ।

त्वगादावतिव्याप्तिवारणय "रसग्राहकम्" इत्युक्तम् । रसनेन्द्रियसन्निकर्षादिष्वतिव्याप्तिवारणाय "इन्द्रियम्" इत्युक्तम्। विषयरूपं जलमाह—"विषय" इति । आदिना तडागहिमकरकवर्षाबिन्दूनां परिग्रहः । शिष्टं पूर्ववत् । रसविषयकसाक्षात्कारजनकत्वे सति इन्द्रियत्वं रसनेन्द्रियलक्षणम्" इति सारार्थः ।

(प्रश्नाः)—अत्र पृथिवीग्रन्थवत् स्वयं प्रश्नाः कल्पनीयाः ।

ऊष्णस्पर्शवत्तेजः । तच्च द्विविधं नित्यमनित्यं च। नित्यं परमाणुरूपम् । अनित्यं कार्यरूपम् । पुनस्त्रिविधं-शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरमादित्यलोके प्रसिद्धम् । इन्द्रियं रूपग्राहकं चक्षुः, कृष्णताराग्रवर्ति । विषयश्चतुर्विधः, भौमदिव्योदर्याकरजभेदात । भौमं वह्न्यादिकम्। अबिंधनं दिव्यं विद्युदादि । भुक्तान्नपरिणामहेतुरुदर्यम्। आकरजं सुवर्णादि ।

तेजसो लक्षणमाह—'उष्णस्पर्शवदि' ति । समवायेन उष्णस्पर्शवत्त्वं तेजसो लक्षणम्" इत्यर्थः । अथास्य पदकृत्यमुच्यते—

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जलादावतिव्याप्तिवारणाय "उष्णे" ति । कालिकादिसम्बन्धमादाय कालादावतिव्याप्तिवारणय 'समवायेन' इति । भास्वरशुक्लरूपवत्त्वं तेजस्त्व" मिति तेजसोऽपरं लक्षणम् । वह्न्यादौ उष्णः स्पर्शः, आदित्यप्रभादौ च भास्वरं शुक्लरूपं लोके प्रसिद्धम् । यत्परप्रकाशकं तद्भास्वरमिच्यते । तेजो विभजते- 'तच्चे' ति । परमाणुरूपं नित्यं तेजः कार्यरूपन्तु द्व्यणुकादि सर्वं सावयवमनित्यमित्यर्थः । कार्यरूपं विभजते—"पुन" रिति । "शरीर" मिति—तैजसं शरीरमयोनिजं सूर्यलोके प्रसिद्धमित्यर्थः । तेजस इन्द्रियमाह—"इन्द्रियम्" इति । घ्राणादावतिव्याप्तिवारणाय "रूपग्राहक" मिति । कालादावतिव्याप्तिनिरासाय "इन्द्रिय" मिति । रूपविषयकसाक्षात्कारकरणत्वे सति इन्द्रियत्वं चक्षुषोलक्षणमिति सारः । तस्य स्थानं दर्शयति— 'कृष्णातारे" ति । तेजसो विषयं विभजते—"विषयश्चतुर्विध" इति । 'भौम' मित्यादि—भूमौ भवं भौमम् । दिवि भवं दिव्यम् । उदरे भवमुदर्यम् । आकरे खन्यां जायत इति आकारजमिति व्युत्पत्तिलभ्योर्थः । भौम तेजो दर्शयति—"वह्न्यादी" ति । काष्ठादिरूपपार्थिवेन्धनजन्यमित्यर्थः । आदिना प्रदीपादेः परिग्रहः । दिव्यमाह—'अविन्धनम्" इति । आपः जलान्येव * इन्धनमुद्दीपकं यस्येत्यर्थः । आदिना रविबाडवानलादिपरिग्रहः । उदर्यं दर्शयति "भुक्ते" ति । भुक्तस्य अन्नस्य ओदनादेः यः परिणामः रसरुधिरमांसमलादिरूपेण परिवर्त्तनं तस्य हेतुर्निमित्तकारणं जाठरोग्निरित्यर्थः । "आक

---

*"इन्धी दीप्तौ" इति धातोः "करणाधिकरणयोश्च" (३ । ३ ११७) इति सूत्रेण करणे ल्युटि "युवोरनाकौ" (७ । १ । १) इत्यनादेशे च सति निष्पन्न इन्धनशब्दो दीप्तिसाधनपरो नतु काष्ठत्वविशिष्टपरः । एवञ्च आप इन्धनानि दीप्तिसाधनानि यस्य तत् अविन्धनमित्यस्य व्युत्पत्तिर्ज्ञेया । दीपनत्वञ्च दहनावयवैर्महादहनोत्पादने सहकारित्वम् ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रजम्" इति । आकरः=खनिः तत्र जातमित्यर्थः । "सुवर्णादी" ति । आदिना रजतहीरकादिपरिग्रहः * ।

(प्रश्नाः)—तेजसः किं लक्षणम् ? कतिविधश्च तत् ? अनित्यतेजसः के भेदाः ? तैजसेन्द्रियस्य लक्षणं लिख ? किमाकरजं तेजः ? इत्यादि स्वयमप्यूहनीयन् ।

रूपरहितस्पर्शवान्वायुः । स द्विविधः । नित्योऽनित्यश्च । नित्यः परमाणुरूपः । अनित्यः कार्यरूपः । पुनस्त्रिविधः शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरं वायुलोके । इन्द्रियं स्पर्शग्राहकं त्वक् सर्वशरीरवर्ति । विषयो वृक्षादिकम्पनहेतुः । शरीरान्तःसञ्चारी वायुः प्राणः, स एकोप्युपाधिभेदात् प्राणापानादिसञ्ज्ञां लभते ।

वायोर्लक्षणमाह——"रूपरहिते"ति । "रूपरहितत्वे सति स्पर्शवत्त्वं" वायोर्लक्षणमित्यर्थः । आकाशादावतिव्याप्तिवारणाय "स्पर्शवान्" इति । पृथिव्यादावतिव्याप्तिवारणाय "रूपरहिते" ति । पूर्ववदस्यापि नित्यानित्यादिविभागमाह—"स द्विविध" इति स्पष्टम् । "शरीरम्" इति—वायवीयं शरीरं ‡ वायुलोके आगमेन प्रसिद्धम् । वायवीयमिन्द्रियं लक्षयति—"इन्द्रियम्" इति । स्पर्शग्राहकम्=स्पार्शनप्रत्यक्षकरणम् । चक्षुरादावतिव्याप्तिवारणाय "स्पर्शग्राहकम्" इति । कालादावतिव्याप्तिनिरासाय "इन्द्रिय" मिति । वायवीयं विषयं दर्शयति—"विषय" इति । ननु—"प्राण" नामकवायोः कुत्रान्तर्भाव इत्याह—"शरीरान्तःसञ्चारि"

---

* यद्यपि चन्द्रकिरणादिरूपे तेजसि उष्णस्पर्शो नोपलभ्यते तथापि तत्र तदन्तःपातितजलस्पर्शेनाभिभवादग्रहः । रत्नकिरणादौ पार्थिवस्पर्शेनाभिभवादग्रहः चक्षुरादौ त्वनुद्भूतत्वात्स इति ज्ञेयम् ।

‡ अयमेव वायुलोको "मरुतां लोक" इति वेदे प्रसिद्धम् ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इति। तथाच—प्राणस्य विषयवायावेवान्तर्भावः इत्यर्थः। उक्तञ्च "प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मत" इति। "स एक" इति। एकोऽपि प्राण उपाधिभेदात्=स्थानभेदात् प्राणादिभिन्नभिन्ननामवान् भवतीत्यर्थः।

अयं भावः—"अन्" प्राणने-अस्माद्धातोः प्राद्युपसर्गयोगात् अर्थभेदो बोध्यः। सच हृदयादिस्थानभेदनिमित्तेन भवति। तथाच—मुखनासिकाभ्यां निर्गमनप्रवेशनात् प्राणः। मलादीनामधोनयनात् अपानः। आहारेषु पाकार्थं जाठराग्नेः समुन्नयनात् समानः। अन्नादेरूर्ध्वनयनात् उदानः। नाडीमुखेषु विततनात् व्यानः। एवमेकस्यैव वायोः क्रियास्थानाभ्यां भेदेन व्यवहारः। केचित्तु—नाग-कूर्म-कृकल-देवदत्त-धनञ्जयात्मकाः पञ्चान्येऽपि वायवः सन्तीति मन्यन्ते, तेषां प्राण एवान्तर्भावः। उद्गीर्णस्य हेतुर्नागः। उन्मीलनस्य हेतुः कूर्मः। क्षुधायाः कृकलः। विजृम्भणस्य देवदत्तः। पोषणस्य धनञ्जयः।

(प्रश्नाः)—सपदकृत्यं वायोर्लक्षणं स्पष्टीकुरु? प्राणवायोः कुत्रान्तर्भावः? कतिविधश्च स इति सप्रपञ्चं निरूप्यताम्?।

शब्दगुणकमाकाशम्, तच्चैकं विभु नित्यं च।

आकाशस्य लक्षणमाह—"शब्दगुणक" मिति। शब्दो गुणो यस्य तत्। "समवायेन शब्दवत्त्वमाकाशस्य लक्षण" मित्यर्थः। आकाशे शब्द एवैको विशेषगुण इति बोधनाय "गुण" पदं दत्तम्। उक्तं हि—

रूपं गन्धो रसः स्पर्शः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः।
बुद्ध्यादिभावनांताश्च शब्दो वैशेषिका गुणाः॥ इति।

तच्चैकमिति—आकाशस्य अनेकत्वे=विभागे न किञ्चित् प्रमाणमस्तीति भावः। अत एव सर्वत्र शब्दोपलम्भात् विभुरस्तीत्याह "विभु" रिति। विभुत्वच सर्वमूर्त्तसंयोगित्वम्। मूर्त्तत्वञ्च

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्रियाश्रयत्वम् । पृथिव्यप्तेजोवायुमनांसि एतानि पञ्च 'मूर्त्तानि' उच्यन्ते । पृथिवी, आपः तेजः, वायुः, आकाशश्च एतानि पञ्च "भूत" पदवाच्यानि । सर्वैर्मूर्त्तद्रव्यैः सहाकाशस्य संयोगोस्तीत्यतो "विभु" रयमित्युक्तम् । नित्यश्च = अस्योत्पत्तिविनाशौ नैव स्त इति भावः ।

अतीतादिव्यवहारहेतुः कालः । स चैको विभुर्नित्यश्च ।

कालस्य लक्षणमाह—"अतीते" ति । अतीत आदिर्यो व्यवहारः अर्थात् घटोऽतीतः, पटो भविष्यन्, मठो वर्त्तमान" इत्याकारको यः शब्दप्रयोगः तस्य हेतुः = असाधारणं कारणं "कालः" इत्यर्थः ।

वर्त्तमानविध्वंसप्रतियोगित्वमतीतत्वम् । वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं भविष्यत्त्वम् । वर्त्तमानोपाधिसम्बन्धित्वं वर्त्तमानत्वम् । अयं कालः कालिकसम्बन्धेन पदार्थमात्रस्याधारः सर्वकार्यनिमित्तकारणञ्चेति बोध्यम् ।

(प्रश्नाः)—आकाशस्य किं ? लक्षणम् ? कानि मूर्त्तानि द्रव्याणि ? कानि च भूतानि ? भूतमूर्त्तयोर्लक्षणं ब्रूहि ? एवं कालप्रश्नः स्वयं कल्प्यः ।

प्राच्यादिव्यवहारहेतुर्दिक् । सा चैका नित्या विभ्वी च । *

दिशो लक्षणमाह—"प्राच्यादि" इति । 'इयं प्राची, इयमवाचची इयं प्रतीची इयमुदीची' इत्यादि यो व्यवहारः=शब्दप्रयोगः तस्यासाधारणं कारणं दिगित्यर्थः । परमाण्वादावतिव्याप्तिनिरासाय विशेषणदलम् । आकाशादावतिव्याप्तिनिवारणाय 'असाधारणम्' इत्युक्तम् । वस्तुतो दिशो विभागो नास्तित्याह—"सा चैका" इति । कालवन्नित्या च । यदि दिगेकैव कथं तर्हि प्राच्यादिव्यवहार इति चेत् ? उपाधिद्वारेति जानीहि अर्थात् उदयाचलसंयुक्ता दिक् उदीची । मेरोर्व्यवहिता दक्षिणा ।

---

* "नभःशब्दगुणं कालश्चिरादि-व्यवहारकृत् ।
दिशः पूर्वादिधीहेतुः शेषं प्रागेव लक्षितम्" इति (ता० र०)

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सूर्योदयसन्निहिता दिक् प्राची । तद्व्यवहिता=अर्थात् अस्ताचल-सन्निहितदेशावच्छिन्ना दिक् प्रतीची ।

ज्ञानाधिकरणमात्मा स द्विविधः । * जीवात्मा परमात्मा चेति । तत्रेश्वरः सर्वज्ञः † परमात्मा एक एव सुख-दुःखादिरहितः । जीवात्मा प्रतिशरीरं भिन्नो विभुर्नित्यश्च ।

आत्मनो लक्षणमाह—"ज्ञाने" ति । समवायेन ज्ञानाधिकरणमात्मनो लक्षणम् । ज्ञानस्याऽधिकरणं ज्ञानाधिकरणम् । निरूपितत्वं षष्ठ्यर्थः । अधिकरणत्वमाश्रयत्वम् । तथाच—ज्ञाननिरूपिताश्रयत्वमात्मनो लक्षणमित्यर्थः । आत्मानं विभजते "स द्विविध" इति । विभाजकधर्मद्वयविशिष्ट इत्यर्थः । परमात्मनो लक्षणमाह—'तत्रे' ति । तयोर्मध्ये । सर्वज्ञः=सर्वविषयकज्ञानवानित्यर्थः । सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वञ्च परमात्मनो लक्षणम् । अथवा ‡ 'जगज्जननादिकर्त्तृत्वमीश्वरत्वम्' इतीश्वरस्य लक्षणमित्यर्थः । "एकः=अद्वितीय इत्यर्थः । "क्षित्यङ्कुरादिकं कर्त्तृजन्यं कार्यत्वात् घटवत्" इत्यनु-

---

* देह एवात्मेति चार्वाकः । इन्द्रियाण्यात्मेत्यपरे । प्राण आत्मेत्यन्ये । मन आत्मेत्येके। बुद्धिरात्मेति योगाचाराः। अहम्प्रतीतिवेद्यः (मानसप्रत्यक्षगम्यः) ज्ञानेच्छादिगुणवाँश्चेतनधातुर्देहादिभिन्नः कर्त्ता भोक्ता चेति नैयायिकाः । प्रपञ्चो मत्प्रणीतमुक्तावली-प्रभायां द्रष्टव्यः ।

† नित्यज्ञानामोघेच्छावान् स्वतन्त्रो निर्दुःख इत्यर्थः ।

‡ जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारकर्त्तेत्यर्थः ।

इदन्तु बोध्यम्—

आत्मजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत्कृतिः ।

कृतिजन्या भवेच्चेष्टा चेष्टाजन्या भवेत् क्रिया ॥ इति ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मानेन लाघवादेक एव सिद्धयतीति भावः । अत्रत्यः प्रपञ्चस्तु मदीयन्यायतत्त्वसमीक्षायां द्रष्टव्यः । परमात्मनि धर्माधर्मयोरभावात् सुखदुःखाद्युत्पत्तिर्नास्तीत्याशयेनाह "सुखदःखरहित" इति । "समवायसम्बधेन नित्यज्ञानवानीश्वर" इति वेश्वरस्य लक्षणं बोध्यम् । जीवस्य लक्षणमाह—"जीव" इति । "समवायेन जन्यज्ञानाधिकरणत्वं जीवत्व" मिति जीवस्य लक्षणम् । अयमपि सर्वमूर्त्तसंयोगित्वात् विभुः, उत्पत्तिविनाशाभावात् नित्यः=अनाद्यनन्त इत्यर्थः । जीवा असङ्ख्याताः सन्ति । सुखादिभोगवैचित्र्यात् प्रतिशरीरं भिद्यन्ते अनन्ताश्चेत्यर्थः ।

(प्रश्नाः)—आत्मनः किं लक्षणम् ? कतिविधश्च सः ? जीवेश्वरयोः को भेद इति सप्रमाणं ब्रूहि ?

सुखदुःखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मनः । तच्च प्रत्यात्मनियतत्वादनन्तं परमाणुरूपं नित्यं च ।

मनसो लक्षणमाह—"सुखदुःखादी" ति । सुखःदुखाना जीवात्मवृत्तिविशेषगुणानां या उपलब्धिः=साक्षात्कारः तस्य साधनं=साधतकमं करणं यदिन्द्रियं तत् "मन" इत्यर्थः । सुखादिसाक्षात्कारणत्वे सति इन्द्रियत्वं मनसो लक्षणम् । चक्षुरादावतिव्याप्तिनिरासाय "इन्द्रियत्वम्" उक्तम् । तच्च= मनः प्रत्यात्मनियतत्वात्=प्रतिजीवं ज्ञानोत्पादाय संयोगसम्बन्धेनावश्यकत्वात्, अनन्तम्=असङ्ख्यम, प्रतिशरीरं भिन्नं परमाणुरूपं=परमसूक्ष्मं निरवयवं, नित्यं=पृथिव्यादिपरमाणुवद् उत्पत्तिविनाशरहितमनादीत्यर्थः ।

समाप्तं द्रव्यनिरूपणम् ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(प्रश्नाः) मनसो लक्षणं सपदकृत्यं लिखत ?

* चक्षुर्मात्रग्राह्यो गुणो रूपम् । तच्च शुक्लनीलपीतरक्त-हरितकपिशचित्रभेदात्सप्तविधम् । पृथिवीजलतेजोवृत्ति । तत्र पृथिव्यां सप्तविधम् । अभास्वरं † शुक्लं जले । भास्वरं शुक्लं तेजसि ।

रूपस्य लक्षणमाह—"चक्षुरिति" । चक्षुर्ग्राह्यविशेषगुणत्वं रूपस्य लक्षणमित्यर्थः । बुद्ध्यादिष्वतिव्याप्तिवारणाय 'चक्षुर्ग्राह्ये' ति । सङ्ख्यावारणाय 'विशेषे' ति । स्नेहसांसिद्धिकद्रवत्वयोरति-व्याप्तिवारणाय "मात्र" पदम् ।

यदि "चक्षुर्मात्रग्राह्यजातिमत्त्वं गुणत्वम्" इति लक्षणं क्रियेत तदा लक्षणे "विशेष" पदं न देयम् । त्र्यणुकादिवार-णाय तु "गुण" पदं निवेशनीयमेव । रूपं विभजते—'तच्चे'ति । रूपमित्यर्थः । शुक्लं, नीलं, पीतं, रक्तं, हरितं, कपिशं, चित्रमिति भेदात् सप्तप्रकारमित्यर्थः । रूपस्याश्रयमाह—'पृथिवी'ति । आश्रयं विभज्य दर्शयति—"तत्रे" ति । पृथिवीजलतेजःसमु-दाये इत्यर्थः । न भास्वरमभास्वरं पराप्रकाशकं यत् शुक्लं तत् जले, भास्वरं द्रव्यादेः प्रकाशकं यत् शुक्लं तत् तेजसि वर्त्तत इत्यर्थः । वृत्तित्वं सप्तम्यर्थः । जलवृत्ति, तेजोवृत्तित्यन्वयो बोधः

---

* चक्षुर्मात्रेण ग्राह्यः चक्षुर्मात्रग्राह्यः । जन्यत्वं तृतीयार्थः । ग्रहधातोर्ज्ञान-मर्थः । ण्यप्रत्ययस्य विषयोऽर्थः । तथाच—चक्षुर्मात्रजन्यज्ञानविषयत्वे सति गुणत्वं रूपस्य लक्षणम् । चक्षुर्मात्रजन्यं यत् ज्ञानम् "इदं रूपम्" इत्याकारकं ज्ञानं तद्विषयत्वस्य रूपे सत्त्वाल्लक्षणसमन्वय इति निरुक्तिः ।

† यद्यपि—"गुणे शुक्लादयः पुंसि" कोशप्रामाण्यात् गुणवाचकशुक्लादि-शब्दानां पुंल्लिङ्गतैवोचिता तथापि प्रकृते "अस्त्रीनियतलिङ्गानां योगे तल्लिङ्गता च" इति विशेषवचनबलेन "रूपम्" इति विशेष्यवाचकपदमनुषज्य शुक्लपदे नपुंसकलिङ्गतायामपि दोषाभावः ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(प्रश्नाः) रूपस्य किं लक्षणम् ? कतिविधश्च तत् ? कुत्र कुत्र च तत्त्र वर्त्तते इति सर्वं स्पष्टं लेख्यम् ? रूपलक्षणस्य पदकृत्यश्च दर्शनीयम् ? ।

रसनाग्राह्यो गुणो रसः । सच मधुराम्ललवणकटुकषायतिक्तभेदात् षड्विधः । पृथिवीजलवृत्तिः । पृथिव्यां षड्विधः । जले मधुर एव ।

रसस्य लक्षणमाह—"रसने"ति । रसत्वादिजातावतिव्याप्तिवारणाय "गुण" इति । रूपादावतिव्याप्तिवारणाय "रसने"ति । रसं विभजते—"सचे"ति । स रसः मधुरादिप्रकारेण षट्सङ्ख्याक इत्यर्थः । रसस्याश्रयमाह—"पृथिवी"ति । रसस्य आश्रयं विभज्य दर्शयति—"पृथिव्या" मिति । जम्बीरफलादिरूपायां तथैव प्रतीयत इति भावः । जले तु मधुर एव रसो नान्य आम्लादिरित्यर्थः । यदा हरीतक्यादि भक्ष्यते तदा जिह्वावृत्तिमलविशेषस्य नाशात् रसनेन्द्रियेण जलीयमधुररसस्य स्पष्टा प्रतीतिर्जायत इति भावः ।

(प्रश्नाः)—सपदकृत्यं रसस्य लक्षणं लिख्यताम् ? । तस्याश्रयोऽपि विभज्य प्रदर्श्यताम् ?

घ्राणग्राह्यो गुणो गन्धः । स द्विविधः । सुरभिरसुरभिश्च । पृथ्वीमात्रवृत्तिः ।

गन्धस्य लक्षणमाह—'घ्राणे'ति । "घ्राणग्राह्यत्वे सति गुणत्वं" गन्धस्य लक्षणमित्यर्थः । गन्धत्वादिजातावतिव्याप्तिवारणाय "गुण" पदम् । रूपादावतिव्याप्तिनिरासाय 'घ्राणग्राह्य' इति । तस्य विभागमाह—"स द्विविध" इति । प्रकारद्वयविशिष्ट इत्यर्थः । सुरभिः=सुगन्धः पुष्पादिनिष्ठः । असुरभिः दुर्गन्धः मलादिगतः । तस्याश्रयमाह— "पृथ्वी"ति । पृथिव्यामेव गन्धो वर्त्तते नान्यत्रेत्यर्थः ।

ननु—जलादावपि गन्ध उपलभ्यते? सत्यम्, परन्तु

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पृथिवीभागसम्बन्धेनैव (* स्वसमवायिसंयोगेन) गन्धस्य जलादौ प्रतीतिः "यत्र यत्र पृथिवीत्वं तत्र तत्र † गन्धवत्त्वम्" इति नियमात्।

(प्रश्नाः)—गन्धस्य लक्षणं, तत्पदकृत्यं तदाश्रयश्च स्पष्टं वर्णय ?।

त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यो गुणः स्पर्शः। स च त्रिविधः। शीतोष्णानुष्णाशीतभेदात्। पृथिव्यप्तेजोवायुवृत्तिः। तत्र शीतो जले, उष्णस्तेजसि, अनुष्णाशीतः पृथिवीवाय्वोः।

स्पर्शस्य लक्षणमाह—"त्वगिन्द्रिये ति।" "त्वगिन्द्रिय-मात्रग्राह्यत्वे सति गुणत्वं" स्पर्शस्य लक्षणमित्यर्थः। सङ्ख्यादिसामान्यगुणादावतिव्याप्तिवारणाय "मात्र" पदम्। रूपादावतिव्याप्तिवारणाय "त्वगिन्द्रिय" इति। स्पर्शत्वादावति-व्याप्तिनिरासाय ‡ "गुण" पदम्। स्पर्शं विभजते—"सचे" ति। स्पर्शस्याश्रयमाह—"पृथिवी" इति। पृथिवी, जलं, तेजः, वायुश्चेति चतुर्ष्वेव द्रव्येषु समवायेन स्पर्शो वर्त्तत इति भावः। आश्रयं विभज्य दर्शयति—"तत्रे" ति। स्पष्टमन्यत्।

(प्रश्नाः)—स्पर्शस्य किं लक्षणं ? कतिविधः सः। कः कः कुत्र कुत्र वर्त्तते ? लक्षणपदानां प्रयोजनञ्च दर्शय।

---

* "स्व" पदेन गन्धग्रहः, तस्य समवायी पृथिवीभागः, तत्संयोगो जले इति परम्परासम्बन्धेन।

† गन्धवत्त्वञ्च गन्ध एव।

‡ यद्यपि अत्रापि परमाणुस्पर्शेऽव्याप्तिवारणाय त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यजातिमत्त्वमेव विवक्षणीयम्, तथा च स्पर्शत्वेऽतिप्रसक्त्या गुणपदमनर्थकमेव, तथापि मृदुत्वकाठिन्ययोः ग्रन्थकृन्मते अवयवसंयोगविशेषात्मकतया अवयवसंयोगगतवैजात्यस्यापि त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यत्वे संयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय गुणत्वसाक्षाद्व्याप्य-तादृशजातिमत्त्वस्यैव लक्षणे विवक्षणीयतया तल्लाभायैव गुणपदमवधेयमिति रामरुद्री।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रूपादिचतुष्टयं पृथिव्यां पाकजमनित्यं च। अन्यत्रापाकजम्। नित्यमनित्यं च। नित्यगतं नित्यम्, अनित्यगतमनित्यम्।

रूपरसगन्धस्पर्शेषु किञ्चिद्विशेषं वक्तुमाह—"रूपादी"ति रूपादिचतुष्टयं=रूपरसगन्धस्पर्शा इत्यर्थः। "पृथिव्यां पाकज" मिति। विलक्षण (विजातीय) तेजः संयोगः पाकः। तज्जं पाकजमित्यर्थः। "अनित्य" मिति। उत्पत्तिध्वंसशालीत्यर्थः। पृथिवीपरमाणुमारभ्य अवयविद्रव्यपर्य्यन्तं सर्वत्रैव पृथिव्यां रूपादिचतुष्टयं वर्त्तते परन्तु तदनित्यमेव भवति। अन्यत्र=जले, तेजसि, वायौ च *† रूपादित्रिकमपाकजं=अग्निसंयोगानुत्पन्नमित्यर्थः। नित्यगतं=जलादिपरमाणुगतं नित्यं भवति। अनित्यगतं=द्व्यणुकाद्यवयविगतन्तु अनित्यमेवेत्यर्थः। इयांस्तु विशेषः—यद् वायौ रूपं रसश्च नास्त्येव।

इदमत्र बोध्यम्—पाको नाम नानाजातीयः तेजःसंयोगः कश्चिद्रूपजनकः, रसजनकोऽन्यः, तदपेक्षया गन्धजनकोऽन्यः तदपेक्षया स्पर्शजनकोऽन्योस्ति। एवं रीत्या भिन्नभिन्नप्रकाराः तेजःसंयोगरूपाः पाकाः कार्यविचित्रतया कल्पनीयाः। अतएव कस्मिंश्चित् हरितवर्णे आम्रफले रसो मधुरः, कुत्रचित् पीतवर्णे तस्मिन् रसस्तु आम्लोऽनुभूयते। तत्र रूपजनकः पाकोऽन्यो रसजनकश्चान्योऽस्ति।

---

* जलादौ गन्धाभावेन रूपादिचतुष्टयस्य बाधितत्वात् यथायोगमन्वये तात्पर्यमनुसन्धाय आह—"रूपादित्रिकम्" इति।

† सच पूर्वरूपनाशपूर्वकरूपान्तरोत्पादकतेजःसंयोगः। अन्यथा फलादिपाकं प्रति तेजसः कारणत्वात्, आकाशस्य च सर्वमूर्त्तद्रव्यसंयोगित्वात् तादृशतेजःप्रतियोगिकसंयोगस्याकाशेऽपि सत्त्वात् "आकाशः पाकवान्" इत्यपि यथार्थः प्रत्ययः स्यात्। स्वरूपान्तरोत्पत्तिमत्त्वावच्छिन्नजनकसम्बन्धस्य पाकपदशक्यत्वे तु नोक्तदोष इति भावः।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवञ्च एकजातीयेभ्योऽपि पार्थिवपरमाणुभ्यः पाकवशात् विजातीयद्रव्यारम्भो भवति। यदा गौस्तृणं चरति तदा तस्या आमाशये परमाण्वन्तःतृणनाशो जायते, अथ तृणारम्भकपरमाणुषु विजातीयजठरवर्त्तितेजः संयोगात् पूर्वरूपादिनाशे सति दुग्धमुत्पद्यते, एवमेव तत्र रसादीनामुत्पत्तिः ततो दुग्धारम्भकैः परमाणुभिरेव दधि आरभ्यते, तत्रापि रूपरसादीनां पाकवशात् परिवर्त्तनं बोध्यमिति बालबोधाय पाकप्रक्रियायाः परिचयमात्रं दत्तं पूर्णरीत्या प्रक्रिया तु मत्प्रणीतमुक्तावलीप्रभायां द्रष्टव्या।

(प्रश्नाः)—रूपादिचतुष्टयं कुत्र कीदृशं वर्त्तते? पाकस्य किं लक्षणम्? तं किंचित् परिचयदानेन स्पष्टीकुरु?

* एकत्वादिव्यवहाराऽसाधारणहेतुः सङ्ख्या। सा नवद्रव्यवृत्तिः। एकत्वादिपरार्धपर्य्यन्ता। एकत्वं नित्यमनित्यं च। नित्यगतं नित्यम्, अनित्यगतमनित्यम्, द्वित्वादिकं तु सर्वत्रानित्यमेव।

सङ्ख्याया लक्षणमाह—“एकत्वादी” ति। “एकः द्वौ” इत्यादिरूपो यः एकत्वादिव्यवहारः तस्य असाधारणहेतुः=असाधारणकारणं सङ्ख्या=सङ्ख्यानामको गुण इत्यर्थः। “गणनव्यवहारासाधारणकारणत्वं” सङ्ख्याया लक्षणम्। तस्या आश्रयमाह—“सा” ति। सर्वेषु द्रव्येषु वर्त्तत इत्यर्थः। “एकत्वादी”ति—सा च एकत्वमारभ्य परार्धपर्य्यन्ताऽस्ति। उक्तञ्च—

---

* एकादिव्यवहारनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वं सङ्ख्याया लक्षणम्। एकादिव्यवहारनिष्ठा या कार्यता अयमेकः, इमौ द्वौ, इत्याकारकव्यवहारनिष्ठा कार्यता, तन्निरूपिता या कारणता एकत्वद्वित्वादिसङ्ख्यायाः कारणता, तदाश्रयत्वस्य एकत्वादिसङ्ख्यायां वर्त्तत एवेति सर्वत्र लक्षणसमन्वयः। सङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगपरत्वापरत्वलक्षणवाक्येष्वप्यतमेव शाब्दबोधप्रकारो लक्षणघटको विज्ञेयः।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एकं दश शतं चैव सहस्रमयुतं तथा ।
लक्षश्च नियुतं चैव कोटिरर्बुदमेव च ॥
वृन्दं खर्वो निखर्वश्च शङ्खं पद्मश्च सागरः ।
अन्त्यं मध्यं परार्धञ्च दशवृद्ध्या यथाक्रमम् ॥ इति ॥

एकत्वं विभजते—'एकत्व' मिति । नित्येष्वाकाशादिषु एकत्वं नित्यं यतस्तस्याश्रयो नित्यः । अनित्येषु घटादिषु एकत्वमनित्यमेव आश्रयस्यानित्यत्वात् इत्याशयेनाह—"नित्यगतम्" इत्यादि । "द्वित्वादिक" मिति—द्वित्वादिसङ्ख्या सर्वाप्यनित्यैव । अपेक्षाबुद्धिजन्यत्वादिति भावः । "अयमेको घटः अयमेको घटः" इतीमौ द्वौ घटौ, इत्याकारा बुद्धिरपेक्षाबुद्धिः । बुद्धिर्ज्ञानमित्यर्थः "बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम्" (न्या० १ । १ १५) इति च पारमर्षं सूत्रम् ।

(प्रश्नाः) संख्यायाः किं लक्षणम् ? केषु द्रव्येषु सा वर्त्तते ? अपेक्षाबुद्धिजन्या सङ्ख्या कास्ति ?

मानव्यवहाराऽसाधारणकारणं परिमाणम् । नवद्रव्यवृत्ति । तच्चतुर्विधम्, अणु महद्दीर्घं ह्रस्वं चेति ।

परिमाणस्य लक्षणमाह—"माने"ति । मानं=इयत्ताया अवधारणं तस्य यः "इदमणु, इदं महत्, इदं दीर्घं, इदं ह्रस्वम्" इत्याकारो व्यवहारः, तस्य व्यवहारस्य असाधारणं कारणं परिमाणम् । "परिमितिव्यवहारासाधारणकारणत्वं" परिमाणस्य लक्षणमित्यर्थः । दण्डादावतिव्याप्तिनिरासाय "मान" इत्युक्तम् । कालादावतिव्याप्तिवारणाय "असाधारण" मित्युक्तम् । संख्याया आश्रयमाह—"नवद्रव्ये"ति । परिमाणं विभजते"–'तच्चतुर्विध"मिति ।

इदन्तु बोध्यम्—परमाण्वाकाशादिनित्यद्रव्यगतं परिमाण नित्यम् । द्व्यणुकादावनित्ये कार्ये (अवयविनि) द्रव्ये वर्त्तमानमनित्यम् ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(प्रश्नाः)—परिमाणं सप्रपञ्चं निरूपय ?

पृथग्व्यवहारासाधारणं कारणं पृथक्त्वम् । सर्वद्रव्यवृत्तिः ।

पृथक्त्वस्य लक्षणमाह—"पृथगि"ति । "अयमस्मात् पृथक्" इति यो व्यवहारः तस्य असाधारणं कारणं पृथक्त्वमित्यर्थः । "पृथग्व्यवहारासाधारणकारणत्वं पृथक्त्वस्य" लक्षणम् । दण्डादावतिव्याप्तिवारणाय "पृथक्" इति । कालादावतिव्याप्तिवारणाय "असाधारण" मिति । पृथग्व्यवहारत्ववारणाय "कारण" मिति । अस्याश्रयमाह—"सर्वद्रव्ये" ति । नवद्रव्यवृत्तित्यर्थः ।

संयुक्तव्यवहारासाधारणो हेतुः संयोगः । सर्वद्रव्यवृत्तिः ।

संयोगस्य लक्षणमाह—'संयुक्ते'ति । "इमौ संयुक्तौ" इत्याकारकव्यवहारस्य असाधारणो हेतुः=कारणं संयोग इत्यर्थः । अस्याश्रयमाह—'सर्वद्रव्ये'ति । सर्वेषु पृथिव्यादिद्रव्येषु संयोगो वर्त्तते इत्यर्थः । "द्रव्ययोरेव संयोग" इति नियमोस्तीति भावः । अस्य पदकृत्यं पूर्ववज्ज्ञेयम् । संयोगो द्विविधः—कर्मजः संयोगजश्चेति । हस्तक्रियया हस्तपुस्तकसंयोग आद्यः । हस्तपुस्तकसंयोगात् कायपुस्तकसंयोगो द्वितीयः * संयोगोऽव्याप्यवृत्तिर्भवति, द्रव्यस्यैकदेशे वर्त्तते इत्यर्थः । प्रपञ्चो मुक्तावल्यादिषु द्रष्टव्यः ।

(प्रश्नाः)—पृथक्त्वं सप्रपञ्चं निरूपय ? संयोगस्य किं लक्षणं ? केषु द्रव्येषु च वर्त्तते ?

† संयोगनाशको गुणो विभागः । सर्वद्रव्यवृत्तिः ।

---

* स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरण इत्यर्थः । यत्र घटादौ पटादिसंयोगो वर्त्तते तत्रैवान्यावयवावच्छेदेन तदभावोप्यस्त्येव ।

†"संयोगस्तु विरोधी स्याद् गुणत्वे सति कर्मणः ।
यस्मात् संयोगविध्वंसो विभागः स गुणो भवेत्" ॥ (ता० र०)

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विभागस्य लक्षणमाह—"संयोगनाशक" इति । संयोगनाशकः =संयोगनाश (ध्वंस) जनको गुणो विभाग इत्यर्थः । संयोगनाशकत्वविशिष्टगुणत्वं विभागस्य लक्षणम् । क्रियायामतिव्याप्तिवारणाय "गुण" इति । भवति हि क्रियापि संयोगनाशिका । ईश्वरेच्छादिसाधारणकारणेऽतिव्याप्तिवारणाय लक्षणे "असाधारण" पदमपि देयम् । अस्याश्रयमाह—"सर्वद्रव्ये"ति । पृथिव्यादिसर्वद्रव्येषु वर्त्तते इत्यर्थः । विभागो द्विविधः—कर्मजो विभागश्चेति । हस्तक्रियया हस्तपुस्तकविभागः कर्मजः । हस्तपुस्तकविभागात् कायपुस्तकविभागो द्वितीयो ।

परापरव्यवहारासाधारणकारणे परत्वापरत्वे । पृथिव्यादिचतुष्टयमनोवृत्तिनी । ते द्विविधे । दिक्कृते कालकृते चेति । दूरस्थे दिक्कृतं परत्वम्, समीपस्थे दिक्कृतमपरत्वम् । ज्येष्ठे कालकृतं परत्वम्, कनिष्ठे कालकृतमपरत्वम् ।

परत्वापरत्वयोर्लक्षणमाह—"परापरे"ति । 'अयमस्मात्पर' इत्याकारकपरव्यवहारासाधारणकारणं परत्वम् । 'अयस्मात् अपर' इत्याकारकापरव्यवहारासाधारणकारणमपरत्वमित्यर्थः । दण्डादिवारणाय 'परव्यवहार' इति । कालादावतिव्याप्तिवारणाय 'असाधारण' इति । एवमेव द्वितीयेऽपि बोध्यम् । ते विभजते—"ते द्विविध" इति । दिक्कृते=दैशिकपरत्वाऽपरत्वे । कालकृते=कालिकपरत्वापरत्वे इत्यर्थः । दिक्कृतयोः परत्वापरत्वयोरुदाहरणमाह 'दूरस्थ' इति । कालकृते उदाहरति—"ज्येष्ठ" इति ।

(प्रश्नाः)—विभागस्य लक्षणं ब्रूहि ? तद्भेदांश्च प्रदर्शय ? विभागलक्षणे 'गुण' पदनिवेशस्य किं फलम् ? परत्वापरत्वयो; किं लक्षणम् ? कतिविधं कुत्र कुत्र च वर्त्तते ?

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आद्यपतनाऽसमवायिकारणं गुरुत्वम् । पृथिवीजलवृत्ति ।

गुरुत्वस्य लक्षणमाह—'आद्ये' ति । द्वितीयादिपतनस्य वेगोऽसमवायिकारणमिति वेगेऽतिव्याप्तिवारणाय "आद्ये" ति दण्डादिवारणाय "असमवायि" इति । रूपादिवारणाय "पतन" इति । अस्याश्रयमाह—"पृथिवी" ति । गुरुत्वं पृथिव्यां जले च वर्त्तत इत्यर्थः ।

आद्यस्यन्दनाऽसमवायिकारणं द्रवत्वम् । * पृथिव्यप्तेजोवृत्ति । तद्द्विविधं सांसिद्धिकं नैमित्तिकं च । सांसिद्धिकं जले । नैमित्तिकं पृथिवीतेजसोः । पृथिव्यां घृतादावग्निसंयोगजन्यं द्रवत्वम्, तेजसि सुवर्णादौ ।

द्रवत्वस्य लक्षणमाह—"आद्ये" ति । आद्यं=प्रथमं यत् स्यन्दनं=स्रवणं क्रियाविशेषः तस्य असमवायिकारणं यत्, तत् 'द्रवत्वं' नाम गुण इत्यर्थः । अस्य पदकृत्यं गुरुत्वलक्षणवद् बोध्यम् । अस्याश्रयमाह— 'पृथिवी" ति । पृथिव्यां तेजसि च वर्त्तते इत्यर्थः । द्रवत्वं विभजते—'तदि' ति । सांसिद्धिकम्=निमित्तानपेक्षाधोदेशप्रसरत्वं स्वाभाविकमिति यावत् । तत् जले=जल एव वर्त्तते जलस्य प्रस्रवणस्वाभावत्वात्, नैमित्तिकं तेजःसंयोगजमित्यर्थः । नैमित्तिकस्याश्रयमाह—'पृथिवीतेजसो' रिति । विभज्य दर्शयति——"पृथिव्या" मिति । उक्तञ्च—

नैमित्तिकं वह्नियोगात् तपनीयघृतादिषु ।
द्रवत्वं स्यन्दने हेतु र्निमित्तं सङ्ग्रहे तु तत् ॥ इति ।

(प्रश्नः)—गुरुत्वं द्रवत्वञ्च सप्रपञ्चं निरूपय ?

चूर्णादिपिण्डीभावहेतुर्गुणःस्नेहः । जलमात्रवृत्तिः ।

*द्रवत्वत्वं पृथिव्यादित्रिकवृत्तितावच्छेदकमित्यर्थः ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्नेहस्य लक्षणमाह—"चूर्णादी" ति । चूर्णं पिष्टं तदेवादिर्यस्य मृत्तिकादेः स चूर्णादिः, तस्य यः पिण्डीभावः=संयोगविशेषः तस्य हेतुर्निमित्तकारणं यो गुणः स्नेहः । "चूर्णादिपिण्डीभावहेतुत्वे सति गुणत्वं" स्नेहस्य लक्षणमित्यर्थः । पिण्डीभावो=नाम चूर्णादिधारणाकर्षणहेतुभूतो विलक्षणसंयोगः । कालादावतिव्याप्तिवारणाय "गुण" पदम् । रूपादावतिव्याप्तिनिरासाय 'पिण्डीभावे ति ।

यत्तु पदकृत्यकारः लक्षणे चूर्णपदं स्पष्टार्थमित्याह तन्न लोहादिपिण्डीभावहेतुभूतो योऽग्निसंयोगः तत्रातिव्याप्तिवारणाय "चूर्ण" पदस्यावश्यकत्वात् ।

*श्रोत्रग्राह्यो गुणः शब्दः । आकाशमात्रवृत्तिः ।

शब्दस्य लक्षणमाह—'श्रोत्रे'ति । श्रोत्रस्य श्रोत्रेन्द्रियस्य ग्राह्यो=विषयो यो गुणः स शब्दः इत्यर्थः । श्रोत्रग्राह्यत्वे सति गुणत्वं" शब्दस्य लक्षणमिति ज्ञेयम् । शब्दत्वजातावतिव्याप्तिवारणाय लक्षणे "गुण" पदं दत्तम् । तस्या अपि श्रोत्रग्राह्यत्वात् । रूपादावतिव्याप्तिवारणाय 'श्रोत्रे" ति । अस्याश्रयमाह—'आकाशे ति । शब्दो विशेषगुणः समवायसम्बधेनाकाश एव वर्त्तेत नान्यस्मिन् द्रव्य इति भावः । ननु—वीथ्यां कोलाहलः, वने कोलाहलः इत्यादिप्रतीते वीथ्यादिरपि शब्दाश्रय इति चेन्न वीथीवनादिष्ववच्छेदकतासम्बन्धेन शब्दप्रतीतेः शब्दस्तु आकामात्रवृत्तिरेव ।

(प्रश्नाः)—स्नेहलक्षणस्य पदकृत्यं दर्शय ? कस्मिन्द्रव्य स्नेहो वर्त्तते ।

---

*इदमुपलक्षणम—शब्दपदशक्यतावच्छेदकतया सिद्धं शब्दत्वजातिमत्त्वं शब्दलक्षणमित्यपि बोध्यमिति नृसिंही ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्दस्य किं लक्षणम् ? कश्च तस्याश्रयः ? तल्लक्षणे गुणपदनिवेशस्य किं फलम् ।

स द्विविधः ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्चेति । ध्वन्यात्मको भेर्यादौ । वर्णात्मकः संस्कृतभाषादिरूपः ।

शब्दं विभजते—"स" इति । ध्वन्यात्मकः = ध्वनिः आत्म स्वरूपं यस्य सः । ध्वनित्वं जातिविशेषः ताल्वोष्ठपुटसंयोगजन्य वर्णस्वरूप इत्यर्थः । 'भेर्यादा'विति—आदिना मृदङ्गादिपरिग्रहः ।

इदन्तु बोध्यम्—स द्विविधोपि शब्दः पुनः त्रिविधोपि भवति संयोगजो विभागजो शब्दजश्चेति । आद्यः-भेरीदण्डसंयोगजन्य भांकारादिशब्दः । अथवा करतालिकादिसंयोगजन्यः तडतडादि शब्दः । द्वितीयः—वंशे पाट्यमाने दलद्वयविभागजन्यः पटपटादि शब्दः । तृतीयः-शब्दोत्पत्तिदेशमारभ्य कर्णरन्ध्रपर्यन्तं वीचीतरङ्ग न्यायेन कदम्बमुकलन्यायेन वा पवनवशात् या शब्दधारा जायते तत्रोत्तरोत्तरशब्दं प्रति पूर्वः पूर्वः शब्दः कारणं, स "शब्दजः" शब्दो भवति ।

(प्रश्नाः)—कतिविधः शब्दः ? ।

सर्वव्यवहारहेतुर्ज्ञानं बुद्धिः । सा द्विविधा । स्मृतिरनुभवश्च । संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः । तद्भिन्नं ज्ञानमनुभवः ।

बुद्धेर्लक्षणमाह—"सर्वव्यवहारे"ति । व्यवहारः "घटः पटः जलं दुग्धम्" इत्याकारकः शब्दप्रयोगः, सर्वे ये व्यवहाराः आहारविहारादिरूपा अपि, तेषां हेतुः=असाधारणं कारणं

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

* बुद्धिरित्यर्थः । बुद्धिर्ज्ञानमिति समानार्थकौ शब्दौ । ज्ञानं विना शब्दप्रयोगाऽसम्भवात् । "शब्दप्रयोगरूपव्यवहारहेतुत्वं" बुद्धेर्लक्षणमिति फलितम् । दण्डादिष्वतिव्याप्तिवारणाय "सर्व-व्यवहार" इति । कालादावतिव्याप्तिवारणाय "असाधारण" इत्युक्तम् । बुद्धेर्विभागमाह–"से" ति । स्मृतेर्लक्षणमाह–"संस्कारे" ति । 'संस्कारजन्यत्वविशिष्टज्ञानत्वं' स्मृतेर्लक्षणमित्यर्थः । संस्कारो=भावनाख्यः । संस्कारध्वंसे अतिव्याप्तिवारणाय 'ज्ञान' मित्युक्तम् । घटादिप्रत्यक्षे अतिव्याप्तिवारणाय 'संस्कारजन्य' मिति । प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिवारणाय "मात्र" पदम् । अनुभवस्य लक्षणमाह—"तद्भिन्न" मिति । 'स्मृतिभिन्नं ज्ञानमनुभव' इत्यनुभवस्य लक्षणमित्यर्थः । स्मृतावतिव्याप्तिवारणाय 'स्मृतिभिन्न' मित्युक्तम् । † सादृश्यादिज्ञानं संस्काराणामुद्बोधकम् । उद्बुद्धाश्च संस्काराः स्मृतिं जनयन्तीत्यपि ज्ञेयम् ।

(प्रश्नाः)—बुद्धेः किं लक्षणम् ? तस्या लक्षणस्थपदानां किं किं प्रयोजनम् ? स्मृतेर्लक्षणं ब्रूहि ? अनुभवलक्षणस्यार्थं स्पष्टीकुरु ?

स द्विविधः यथार्थोऽयथार्थश्च । ‡ तद्वति तत्प्रकार-

---

* "बुद्धिरर्थप्रकाशनम्" इति तार्किकरक्षा । मूले "सर्वव्यवहारहेतु" रिति—व्यवहारसामान्यहेतुरित्यर्थः । वाच्यतासम्बन्धेन समवायसम्बन्धेन वा ज्ञानस्य हेतुत्वाल्लक्षणसङ्गतिर्बोध्या ।

† न्यायदर्शने तृतीयाध्यायस्य द्वितीय आह्निके प्रणिधानाद्या ये स्मृतिहेतव उक्ताः तेषामिहादिपदेन ग्रहणम् ॥

‡ परममूले तद्वतीति–सप्तम्यर्थो विशेष्यत्वमाश्रयतासम्बन्धेनानुभवान्वयि । तथा च–"तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकानुभवत्वं" यथार्थानुभवलक्षणम् । तत्पदार्थः । प्रकारः । तद्वत्त्वं प्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्यम् । तेन कालिकसम्बन्धेन

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कोनुभवो यथार्थः । यथा रजते " इदं रजतम् " इति ज्ञानम् । सैव " प्रमा " इत्युच्यते । तदभाववति तत्प्रकारकोऽनुभवोऽयथार्थः । यथा शुक्तौ इदं "रजतम्" इतिज्ञानम् । सैव " अप्रमा " इत्युच्यते ।

अनुभवं विभजते—" स द्विविध " इति । यथार्थानुभवस्य लक्षणमाह—' तद्वती ' ति । " तत् " पदेन रजतादिधर्मिनिष्ठस्य रजतत्वादिधर्मस्य ग्रहणम् । तद्वति=तद्धर्मवति तत्प्रकारकः= स धर्म एव प्रकारो विशेषणं यत्र सः, अर्थात् रजतत्वधर्मवति रजते रजतत्वप्रकारकोऽनुभवः यथार्थानुभव इत्युच्यते । एव मेवान्यत्रापि अर्थो योजनीयः । इत्थञ्च * ' तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वं " यथार्थानुभवस्य लक्षणमुक्तं भवति । उदाहरति—" यथे " ति । पुरोवर्त्तिनि देशे स्थिते रजते यत् " इदं रजतम् " इत्याकारकं ज्ञानं स यथर्थानुभव इत्यर्थः । अस्यैव नामान्तरमाह—" सैवे " ति । यथार्थानुभव एव " प्रमा "

शुक्त्यादौ रजतत्वसत्त्वेऽपि " इदं रजतम् " इति भ्रमे नातिव्याप्तिरित्याद्यधिक नीलकण्ठ्यादौ द्रष्टव्यम् ।

* यत्र पुरोवर्त्तिनि रजते " इदं रजतम् " इत्याकारकं ज्ञानं जातं स यथार्थानुभवः । स एव लक्ष्यः । वर्त्तते च तत्रेदं लक्षणम्—तथाहि तादृशज्ञाने त्रयो विषयाः सन्ति, विशेष्यः, प्रकारः, संसर्गश्चेति । तत्र—पुरोवर्त्ति रजतं विशेष्यः, रजतत्वं प्रकारः, समवायः संसर्गः । तथाच–तज्ज्ञानं रजतविशेष्यकम् रजतत्वंप्रकारकं समवायसंसर्गकञ्च भवतीति । एवञ्चात्र तच्छब्देन प्रकारत्वोपलक्षितं रजतत्वं ग्राह्यम्, तद्वत् रजतम्, तच्चास्मिन् ज्ञाने विशेष्यम्, तत्=रजतत्वञ्चास्मिन् ज्ञाने प्रकार इति तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वे सति अनुभवत्वरूपलक्षणस्य "इदं रजतं" इत्याकारकयथार्थानुभवे विद्यमानत्वात् लक्षणसङ्गतिः ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इति पदेनाप्युच्यते । अयं भावः—'इदं रजतम्" इत्याकारके ज्ञाने रजतनिष्ठो रजतत्वं धर्मः प्रकारतारूपेण, रजतरूपो धर्मी विशेष्यतारूपेण च भासते, अत एवायमनुभवः 'प्रमा" इत्युच्यते । अयथार्थानुभवेऽतिव्याप्तिवारणाय लक्षणे "तद्वति" इत्युक्तम् । निर्विकल्पकज्ञानेऽतिव्याप्तिनिरासाय "तत्प्रकारक" इत्युक्तम् । स्मृतिवारणाय "अनुभव" इति बोध्यम् ।

अयथार्थानुभवस्य लक्षणमाह—"तदभाववती" ति । तदभाववति=तद्धर्माभाववति, तत्प्रकारकः=तद्धर्मप्रकारकः अनुभवो ऽयथार्थः । अन्यस्मिन् वस्तुनि अन्यप्रकारा या प्रतीतिः स "अयथार्थानुभव" यत्यर्थः । उदाहरति—"यथा शुक्ताविं" ति । शुक्तिरूपे अन्यस्मिन् वस्तुनि "इदं रजतम्" इत्येवं रजतत्वप्रकारा या प्रतीतिःसाऽयथार्थोऽनुभवः । *"तदभाववद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वम्" इत्ययथार्थानुभवस्य लक्षणमिति फलितम् । अस्यैव नामान्तरमाह—"सैवे" ति । अयमेव (अयथार्थानुभव एव) "अप्रमा" इति कथ्यते । मिथ्याज्ञानमित्यर्थः । स्मृतावातिव्याप्तिवारणाय "अनुभव" इत्युक्तम् ।

---

*यत्र पुरोवर्तिनि शुक्तौ "इदं रजतम्" इत्याकारकं ज्ञानं जातं सोऽयथार्थानुभवः स एव लक्ष्यः । वर्त्तते च तत्रेदं लक्षणम् । तथाहि—तादृशज्ञाने त्रयो विषयाः । विशेष्यः, प्रकारः, संसर्गश्चेति । तत्र पुरोवर्त्तिनी शुक्तिः विशेष्यः; रजतत्वं प्रकारः । समवायश्च संसर्गः । तथाच तज्ज्ञानं शुक्तिविशेष्यकं रजतत्वप्रकारकं समवायसंसर्गकञ्चेति । एवञ्चात्र तच्छब्देन प्रकारत्वोपलक्षित रजतत्वं ग्राह्यम्, तदभाववती शुक्तिः, सा चास्मिन् ज्ञाने विशेष्यरूपा । तत्=रजतत्वम्, तच्चास्मिन् ज्ञाने प्रकारः इति तदभाववद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वे सत्यनुभवत्वरूपलक्षणस्य शुक्तिविशेष्यके रजतत्वप्रकारके 'इदं रजतम्" इत्याकारकाऽयथार्थानुभवे विद्यमानत्वाल्लक्षणसङ्गतिरिति बालोपयोगी मार्गो विवृतः ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यथार्थानुभवेऽतिव्याप्तिनिरासाय लक्षणे "तदभाववति" इत्युक्तम्। निर्विकल्पकज्ञानेऽतिव्याप्तिवारणाय 'तत्प्रकारक' इत्युक्तम् * निर्विकल्पकस्य प्रकारतादिशून्यत्वादिति भावः॥

(प्रश्ना)—कतिविधोऽनुभवः ? यथार्थानुभवस्य किं लक्षणं ? तदुदाहरणेन स्पष्टीकुरु ? अयथार्थानुभवस्य लक्षणं लिख ? उदाहरणञ्च दर्शय ? तत्तल्लक्षणस्य पदानां प्रयोजनं निरूप्यताम् ?

यथार्थानुभवश्चतुर्विधः । प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशब्दभेदात् । तत्कारणमपि चतुर्विधम् । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात् ।

यथार्थानुभवस्य विभागमाह—"यथार्थे"ति । प्रत्यक्षम्, अनुमितिः, उपमितिः, शब्द इत्येवं चतुर्विधमित्यर्थः । प्रसङ्गात् तत्करणं विभजते—"तत्करणमपी"ति । प्रमाकरणमित्यर्थः । "प्रमाकरणं प्रमाण" मिति प्रमाणसामान्यलक्षणमिति भावः । तत्र प्रत्यक्षप्रमाकरणं प्रत्यक्षं प्रमाणम् । अनुमितिप्रमाकरणमनुमानं प्रमाणम् । उपमितिप्रमाकरणमुपमानं प्रमाणम् । शाब्दीप्रमाकरणं शब्दः प्रमाणम् इति भेदात् ।

(प्रश्ना)—यथार्थानुभवस्य लक्षणं सभेदं निरूपय ? प्रमाणस्य किं लक्षणं कतिविधञ्च तत् ?।

व्यापारवदसाधारणं कारणं करणम् । कार्यनियतपूर्ववृत्ति कारणम् । † कार्यं प्रागभावप्रतियोगि ।

---

* "न प्रमा नापि भ्रमः स्यान्निर्विकल्पकम्" इति सिद्धान्ते तु निर्विकल्पकज्ञाने प्रमात्वभ्रमत्वयोरभावात् तस्यालक्ष्यत्वात् लक्षणसमन्वयाभावेऽपि न क्षतिरित्येव तत्त्वमिति केचित् ॥

† जन्यस्यैव प्रागभावो विद्यते न नित्यस्य, अतः कार्यमेव प्रागभावप्रतियोगीत्यर्थः ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्करणमित्युक्तं तत्र किं करणमिति जिज्ञासायां करण-लक्षणमाह—"व्यापारवदि" ति । तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनको व्यापारः । यथा कुठारजन्यत्वे सति कुठारजन्यायाः छिदाया जनकः कुठारदारुसंयोगो व्यापारः । तादृशव्यापारवत् यद्-साधारण कारणं (कुठारः) तदेव "करण" मित्यर्थः । (अथवा) यथा घटं प्रति कपालद्वयं करणम् । कपालद्वय-संयोगे सति घट उत्पद्यते अतः कपालद्वयसंयोगो व्यापारः । तादृशव्यापारवदसाधारणं कारणं कपालद्वयम्, अतएव तत्करणमिति शक्यते वक्तुम् । कालादावतिव्याप्तिवारणाय लक्षणे "असाधारण" मित्युक्तम् । व्यापारेऽतिव्याप्तिवारणाय "व्यापारवद्" इत्युक्तम् ।

प्रसङ्गेन कारणं लक्षयति—"कार्यनियते" ति । कार्यात् नियता=अवश्यम्भाविनी पूर्ववृत्तिः पूर्ववर्त्तनं यस्य तत् कार्य-नियतपूर्ववृत्ति, अर्थात् यस्मिन् क्षणे कार्यमुत्पद्यते तत्क्षणात् पूर्वस्मिन् कार्योत्पादनार्थे यन्नियमेन भवति तदेव कारणं ज्ञेयम् । "कार्यम्प्रति नियतत्वे सति पूर्ववृत्तित्वं कारणत्व" मिति लक्षणं फलितम् । अनियते रासभादावतिव्याप्तिवारणाय लक्षणे "नियत" इति पदनिवेशः । कार्यवारणाय "पूर्वेति" । दण्डत्वा-दावतिव्याप्तिवारणाय लक्षणे "अनन्यथासिद्धे" तिपदमपि निवेश्यम् । अवश्यक्लृप्तपूर्ववर्त्तिन एव कार्य्यसम्भवे तत्सह-भूतमन्यथासिद्धम्" यथा तादृशं कारणं दण्डादि तत्सहभूतं दण्डत्वादि, दण्डेनैव घटरूपकार्यसम्भवे तत्सहभूतं दण्डत्वा-दिकमन्यथासिद्धम् । न अन्यथासिद्धमनन्यथासिद्धम् । वयन्तु "नियत" पदेनैव सर्वक्लेशनिवृत्तिं मन्यामहे । साधारणाऽसाधा-रणभेदात् कारणं द्विविधम् । ईश्वरः, तस्य ज्ञानेच्छाकृतयः, दिशा, कालः, अदृष्टम्, प्रागभावः, प्रतिबन्धकाभावः, एते नव

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

साधारणकारणपदेनोच्यन्ते । कार्यमात्रं प्रति ईश्वरादीनां नियत-पूर्ववर्त्तित्वात्, एतद्भिन्नं तस्य तस्य कार्यस्य तत् तत्कारणमसाधारणं कारणं बोध्यम् । कार्यस्य लक्षणमाह—"कार्य" मिति । यदा घटादिकार्यमुत्पद्यते तस्योत्पत्तेः पूर्वं "इह कपाले घटो भविष्यति" "इह तन्तुषु पटो भविष्यति" इत्याद्याकारा या प्रतीतिर्जायते तस्याः प्रतीतेर्विषयो योऽभावः—स "प्रागभाव" इत्युच्यते, तस्य यत्प्रतियोगि=विरोधि घटादिकं तदेव "कार्य" पदवाच्यमिति भावः । कालादावतिव्याप्तिवारणाय "प्राग्" इति पदं दत्तम् । असम्भवदोषवारणाय "प्रतियोगि" इत्युक्तम् ।

(प्रश्नाः)—कारणस्य किं लक्षणम् ? व्यापारश्च कः ? कारणस्य लक्षण-मुच्यताम् ? तद्भेदाश्च प्रदर्शनीयाः ? कार्यलक्षणं सपदकृत्यं लिख्यताम् ?

कारणं त्रिविधम् । समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदात् । यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायि कारणम् । यथा तन्तवः पटस्य, पटश्च स्वगतरूपादेः । कार्येण कारणेन वा सहैकस्मिन्नर्थे समवेतत्वे सति कारणमसमवायि कारणम् । यथा—तन्तुसंयोगः पटस्य । तन्तुरूपं पटरूपस्य । तदुभयभिन्नं कारणं निमित्तकारणम् , यथा तुरीवेमादिकं पटस्य ।

प्रसङ्गात् कारणस्य विभागमाह—"कारणं त्रिविध" मिति । समवायिकारणम्, असमवायिकारणम्, निमित्तकारणञ्चेति । समवायिकारणस्य लक्षणमाह—"यत्समवेत" मिति । यस्मिन्समवेतं=समवायसम्बन्धेन वर्त्तमानं सत् कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणमित्यर्थः । उदाहरणद्वारा स्पष्टयति—"यथा" इति । तन्तुषु समवायेन सम्बद्धं सत् पटात्मकं कार्यमुत्पद्यत

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इति तन्तवः पटस्य समवायिकरणम् । यथा वा कपालेषु समवायेन सम्बद्धं सत् घटात्मकं कार्यमुत्पद्यते इति कपाला घटस्य समवायिकारणम् । "पटश्चे" ति । पटे समवायेन सत् पटगतं रूपमुत्पद्यत इति * रूपं प्रति पटः समवायिकारणमित्यादि अन्यदप्यूह्यम् । दण्डचक्रादिष्वतिव्याप्तिवारणाय लक्षणे 'समवेत' मिति पदं दत्तम् ।

असमवायिकारणस्य लक्षणमाह—'कार्येणे' ति । द्विविधमसमवायिकारणम् । तद्यथा—कार्येण सहैकस्मिन्नर्थे समवेतं सत् यत् कारणं तदसमवायिकारणमित्येकम् । कारणेन सह एकस्मिन्नर्थे समवेतं सत् यत्कारणं तदसमवायिकारणमित्यपरम् । आद्यमुदाहरति—"यथा तुन्तसंयोग" इति । पटात्मककार्येण सह एकस्मिन् अर्थे=तन्तौ समवेतं=समवायसम्बन्धेन वर्त्तमानं सत् तन्तुसंयोगात्मकं कारणं पटकार्यं प्रति असमवायिकारणम् । सर्वत्र कार्यद्रव्ये अवयवसंयोगोऽसमवायिकारणमिति सिद्धान्तः द्वितीयं दर्शयति—"यथा तुन्तरूपं पटरूपस्ये" ति । अस्यायमाशयः—पटगतरूपं प्रति कारणं पटः, तेन कारणीभूतेन पटेन सह एकस्मिन् तन्तुरूपेऽर्थे समवेतं=समवायसम्बन्धेन वर्त्तमानं सत् तन्तुगतं रूपं पटगतरूपं प्रति कारणं भवति, अतः तन्तुरूपं पटगतरूपस्य असमवायिकारणम्, इद द्वितीयम् ।

निमित्तकारणस्य लक्षणमाह—'तदुभयभिन्न" मिति । समवाय्यसमवायिकारणभिन्नं कारणं निमित्तकारणमित्यर्थः । उदाहरति—"यथे" ति । आदिना कुलालादिपरिग्रहः ।

---

* रूपात्मककार्यं प्रति ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(प्रश्नाः)—कतिविधं कारणम् ? समवाय्यादिकारणानां लक्षणानि सोदाहरणं स्पष्टं कुरु ?

तदेतत्—त्रिविधकारणमध्ये यदसाधारणं कारणं तदेव करणम् ।

(क) कारणस्वरूपमुक्त्वा तद्विशेषकरणस्वरूपमुपसंहरति "तदेतदि" ति । अनुपद लक्षितं यत् त्रिविधं कारणं तन्मध्ये यद् असाधारणं=व्यापारसम्बन्धावच्छिन्नं कारणं तदेव "करण" मित्युच्यते । *फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं करणमिति मते तु व्यापारस्यैव करणत्वम् ।

तत्र प्रत्यक्षज्ञानकरणं प्रत्यक्षम्। इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् ।

षड्विधेन्द्रियरूपप्रत्यक्षप्रमाणस्य लक्षणमाह—"प्रत्यक्षे" ति । तत्र=प्रमाणचतुष्टयमध्ये । प्रत्यक्षं=चाक्षुषादिप्रत्यक्षात्मकं यज्ज्ञानं प्रमारूपं तस्य करणं=व्यापारवदसाधारणं कारणं इन्द्रियं चक्षुरादि, तदेव प्रत्यक्षप्रमाणमित्यर्थः । "प्रत्यक्षज्ञानकरणत्वं" प्रत्यक्षस्य लक्षणम् । प्रत्यक्षप्रमाणस्य लक्षणं दर्शितं सम्प्रति तज्जन्यस्य प्रत्यक्षज्ञानस्य फलरूपस्य लक्षणमाह—"इन्द्रियार्थे" ति । इन्द्रियं=चक्षुरादि, अर्थः-घटादिः तयोः सन्निकर्षेण=संयोगादिसन्बन्धविशेषेण (वक्ष्यमाणेन सन्निकर्षरूपेण, जन्यं यज्ज्ञानं तत्प्रत्यक्षं प्रमारूपं प्रत्यक्षप्रमाणस्य फलमित्यर्थः । यत्र तु काचाद्युपनेत्रव्यवधानेऽपि घटादिपदार्थप्रत्यक्षं तत्र स्वच्छद्रव्यस्य तेजोऽनिरोधकत्वेन तदन्तश्चक्षुषः प्रवेशसम्भवात् प्रत्यक्षहेतुसन्निकर्षस्य नानुपपत्तिः ।

---

*यत्सत्वेऽव्यवहितोत्तरक्षण एव कार्यं जायते तत्करणमिति प्राचामाशयः ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ननु—कथं "दर्पणे मुखम्" इति प्रतीतिः ? उच्यते—दर्पण-प्राप्तं चक्षुरिन्द्रियं परावृत्य मुखं प्राप्य प्रत्यक्षं जनयति । क्वचित् स्वच्छद्रव्यस्यैव दोषवशादन्यथाभानमिति "दर्पणे मुखम्" इति धीस्तु भ्रम एवेति प्रपञ्चो मत्प्रणीतायां वेदान्ततत्त्वसमीक्षायां वेदान्त-परिभाषाप्रभायां वा द्रष्टव्यः । सन्निकर्षध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय । "इन्द्रियार्थसन्निकर्षे" ति । इदञ्च जन्यप्रत्यक्षस्यैव लक्षणम्, अतः ईश्वरप्रत्यक्षे नाव्याप्तिः ।

(प्रश्नाः)—प्रत्यक्षप्रमाणस्य किं लक्षणम् ? लक्षणग्रन्थस्य चार्थं स्पष्टीकुरु ? प्रत्यक्षप्रमायाः लक्षणं ब्रूहि ?

तद् द्विविधं निर्विकल्पकं सविकल्पकञ्च । तत्र निष्प्रकारकं ज्ञानं निर्विकल्पकम् । यथेदं किञ्चित् । सप्रकारकं ज्ञानं सविकल्पकम्, यथा डित्थोयं ब्राह्मणोयं श्यामोयमिति ।

प्रत्यक्षं विभजते—"तद्द्विविध" मिति । तत्र=तयोर्मध्ये । निर्विकल्पकस्य लक्षणमाह—"निष्प्रकारक" मिति । प्रकारत्वानिरूपकमित्यर्थः । "विशेषणविशेष्यसम्बन्धाऽविषयकं ज्ञानं निर्विकल्पक" मिति सारः । उदाहरति—"यथेद" मिति । दूरादालोचिते वस्तुनि यत् "इदं किञ्चित्" इत्याकारकं ज्ञानं तत् * निर्विकल्पकम् । सविकल्पके अतिव्याप्तिवारणाय "निष्प्रकारक" मिति । प्रकारतावारणाय "ज्ञान" मिति । सविकल्पकस्य लक्षणमाह—"सप्रकारक" मिति । प्रकारो नाम

* नृसिंहभट्टगुरवो बालकृष्णतर्कालङ्कारास्तु—विलक्षणविषयताशालित्वमेव निर्विकल्पकत्वमूचिरे । निर्विकल्पके चतुर्थी विषयता स्वीक्रियते किन्तु प्रकारतारूपा, विशेष्यतारूपा, संसर्गतारूपा चैतत्त्रिविधविषयतामध्ये निर्विकल्पे कापि विषयता नास्तीति परेषां सिद्धान्तोऽपि फलतस्तर्कालङ्कारानुरोध्येव । प्रपञ्चो मदीयग्रन्थान्तरे ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जत्यादिरूपो विशेषः, तेन सह वर्त्तते इति † सप्रकारकम्। नामजात्यादिविशेषणसम्बन्धविषयकं ज्ञानं सविकल्पकमिति फलितं लक्षणम्। उदाहरति—'यथा डित्थ' इति। काष्ठमयहस्तिनो डित्थसंज्ञा। 'डित्थोऽयं ब्राह्मणोऽय' मित्यादिज्ञानं नामजात्यादिसम्बन्धविषयकम्, अतः सविकल्पकमुच्यते। घटादावतिव्याप्तिवारणाय 'ज्ञानम्' इत्युक्तम्। निर्विकल्पकेऽतिव्याप्तिनिरासाय 'सप्रकारक' मित्युक्तम्।

(प्रश्नाः)—प्रत्यक्षज्ञानस्य भेदः सप्रपञ्चो निरूपणीयः ?

प्रत्यक्षज्ञानहेतुरिन्द्रियार्थसन्निकर्षः षड्विधः। संयोगः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायः, विशेषणविशेष्यभावश्चेति॥

प्रत्यक्षज्ञानकारणीभूतस्य इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य विभागमाह—"प्रत्यक्षज्ञानहेतु" रिति। स्पष्टमन्यत्।

(प्रश्नाः)—कतिविधः सन्निकर्षः ?

चक्षुषा घटप्रत्यक्षजनने संयोगः सन्निकर्षः। घटरूपप्रत्यक्षजनने संयुक्तसमवायः सन्निकर्षः। चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपस्य समवायात्। रूपत्वसामान्यप्रत्यक्षे संयुक्तसमवेतसमवायः सन्निकर्षः। चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपं समवेतं तत्र रूपत्वस्य समवायात्। श्रोत्रेण शब्दसाक्षात्कारे समवायः सन्निकर्षः। कर्णविवरवर्त्याकाशस्य श्रोत्रत्वाच्छब्दस्याकाशगुणत्वात् गुणगुणिनोश्च समवायात्। शब्दत्वसाक्षात्कारे

† विषयताया ज्ञाननिरूपितत्वात् ज्ञानस्य विषयतानिरूपकत्वेन "प्रकारतानिरूपकज्ञानत्वं सविकल्पकलक्षणमित्याशयः।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समवेतसमवायः सन्निकर्षः। श्रोत्रसमवेते शब्दे शब्दत्वस्य समवायात्। अभावप्रत्यक्षे विशेषणविशेष्यभावः सन्निकर्षः 'घटाभाववद्भूतलम्' इत्यत्र चक्षुःसंयुक्ते भूतले घटाभावस्य विशेषणत्वात्। एवं संन्निकर्षषट्कजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम्, तत्करणमिन्द्रियम्। तस्मादिन्द्रियं प्रत्यक्षप्रमाणमिति सिद्धम्।

संयोगासंन्निकर्षस्योदाहरणमाह="चक्षुषे" ति। द्रव्यमात्र-प्रत्यक्षे सर्वत्र संयोगः संन्निकर्ष इत्यर्थः, 'द्रव्ययोरेव संयोगः' इति नियमात्। अत्रेदं बोध्यम्—आत्मसंयुक्तं मन इन्द्रियेण संयुज्यते, मनः संयुक्तामिद्रियमर्थेन संयुज्यते, ततः प्रत्यक्षज्ञान-मुत्पद्यते। संयुक्तसमवायस्य द्वितीयसन्निकर्षस्योदाहरणमाह—'संयुक्तसमवाय' इति। तत्र युक्तिमाह—'चक्षुःसंयुक्त इति। संयुक्तसमवेतसमवायमुदाहरति—"रूपत्वे" ति। समवायसान्नि-कर्षमुदाहरति 'श्रोत्रेणे' ति। कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रम् अत्र युक्तिमाह—'कर्णे' ति। दूरस्थशब्दस्य ग्रहणन्तु—वीची-तरङ्गन्यायेन कदम्बमुकुलन्यायेनेति प्रागुक्तम्। समवेतसम-वायसंन्निकर्षमुदाहरति 'शब्दत्वेति' ति। विशेषणविशेष्यभावं षष्ठं संन्निकर्षमुदाहरति—'अभावे ति। अत्र युक्तिमाह 'घटाभाव वदि' ति। यदा 'घटाभाववद् भूतलम्'। इति प्रतीतिर्जायते तदा घटाभावो विशेषणं, भूतलं विशेष्यम्। यदा "भूतले घटो नास्ति" इति प्रतीतिर्भवति तदा भूतलं विशेषणं घटाभावो विशेष्य इति विशेषो बोध्यः †

इदन्तु बोध्यम्—द्रव्यग्राहकाणि त्रीणि इन्द्रियाणि चक्षुः, त्वक्, मनश्चेति। आद्ये द्वे बाह्यद्रव्यग्राहके। मनस्तु आत्मरूपस्य

† सप्तम्यन्तस्य विशेषणत्वनियमादिति भावः।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आन्तरद्रव्यस्य ग्राहकम्। अन्यच्च समवायस्य नित्यत्वेन शब्द-प्रत्यक्षे को व्यापार इति यदि प्रश्नः स्यात् तदा 'श्रोत्रमनः' संयोगः सन्निकर्ष इत्युत्तरं देयम्।

इति प्रत्यक्षपरिच्छेदः।

(प्रश्नाः)—सन्निकर्षस्य भेदान्सोदाहरणान् प्रपश्चय ?

अनुमितिकरणमनुमानम्। परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः। व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः। "वह्निव्याप्य-धूमवानयं पर्वत" इति ज्ञानं परामर्शः। तज्जन्यं "पर्वतो वह्निमान्" इति ज्ञानमनुमितिः॥

कार्यकारणभावसङ्गत्या * प्रत्यक्षानन्तरमनुमाननिरूपणं प्रारभते। नहि धूमादिप्रत्यक्षज्ञानं विना अप्रत्यक्षस्य वन्ह्यादे-रनुमितिर्भवति, तस्मात् धूमादिप्रत्यक्षं कारणं, वन्ह्यादेरनुमिति-ज्ञानं कार्यमिति भावः। अनुमानं लक्षयति—'अनुमिति' ति। अनुमितेः करणम्=साधकतमं यत् तद् 'अनुमानं' प्रमाण-मित्यर्थः। कुठारादावतिव्याप्तिवारणाय "अनुमिति" ति। प्रत्यक्षा-दावतिव्याप्तिवारणाय 'अनुमान' मिति। अनुमितेः लक्षणमाह 'परामर्शे' ति। 'डुमिञ्' प्रक्षेपणे इत्यस्माद्धातोः स्त्रियां भावे-क्तिन्। अनु=प्रत्यक्षादितः पश्चान्मीयते इति 'अनुमितिः'। एवमेव अनुमीयते ज्ञायते इन्द्रियाऽगोचरो वह्न्यादिरनेति कर-णार्थे ल्युट्प्रत्यये कृते सति 'अनुमानं' पदसिद्धि र्बोध्या।

---

* आनन्तर्याभिधानप्रयोजको धर्मः सङ्गतिः। सच षोढा—

सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुताऽवसरस्तथा।
निर्वाहकैक्यकार्यैक्ये षोढा सङ्गतिरिष्यते॥ इति

प्रपञ्चोऽस्मन्मुक्तावलीप्रभायामनुसन्धेयः।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परामर्शेण=वक्ष्यमाणलक्षणेन जन्यं यत् ज्ञानं सा अनुमितिः= अनुमितिपदवाच्यं अनुमानप्रमाणजन्यं ज्ञानम्। "परामर्शजन्यत्वविशिष्टं ज्ञानमनुमिति' रिति लक्षणं फलितम्। ज्ञानमात्रोपादानेन प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिः स्यात् तद्वारणाय "परामर्शजन्यत्वविशिष्ट" मित्युक्तम्। तावन्मात्रोक्तौ परामर्शजन्यध्वंसेऽतिव्याप्तिः स्यात् अतो 'ज्ञान' मित्युक्तम्।

उपोद्घातसङ्गत्या परामर्शस्य लक्षणमाह—'व्याप्ती" ति। व्याप्तिविशिष्टं=व्याप्तिविषयकं तत् पक्षधर्मताज्ञानं=पक्षः पर्वतादिः तद्वृत्तित्वज्ञानम् अर्थात् तादृशधूमादिविशिष्टपक्षविषयकं ज्ञानं स परामर्श इत्यर्थः। परामर्शमभिलाप्य दर्शयति—'यथे' ति। वह्निव्याप्यः=वह्निनिरूपितव्याप्त्याश्रयो यो धूमः तादृशधूमवानयं पर्वत इति=इत्याकारकं यज्ज्ञानं स परामर्शः=परामर्शस्याकार इत्यर्थः। अनुमितिमभिलाप्य दर्शयति—"तज्जन्य" मिति। तज्जन्यम्=उक्तपरामर्शनामकज्ञानजन्यं यत् "पर्वतो वह्निमान्" इत्याकारकं ज्ञानं तदेव अनुमितिः=अनुमानप्रमाणजन्यं प्रमारूपं फलमित्यर्थः।

अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणम्, परामर्शो व्यापारः अनुमितिः फलमिति भावः।

(प्रश्नाः)—अनुमानस्य किं लक्षणम्? अनुमितिलक्षणं सपदकृत्यं ब्रूहि? अनुमानानुमितिपदयोर्व्युत्पत्त्या अर्थं प्रकाशय?। अनुमितेः किं करण? कश्च व्यापारः? कथञ्च व्यापारलक्षणं घटते?॥

"यत्र यत्र धूमस्तत्रतत्राग्नि" रिति साहचर्यनियमो व्याप्तिः। व्याप्यस्य पर्वतादिवृत्तित्वं पक्षधर्मता।

ननु—का सा व्याप्तिः, यद्विशिष्टं पक्षधर्मताज्ञानं परामर्श इत्युक्तम् इत्यकाङ्क्षाया व्याप्तेर्लक्षणमाह—"यत्र यत्र" इति।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

"यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निः" इति व्याप्तेरभिनयः। "साहचर्यनियमो व्याप्ति" रिति व्याप्तेर्लक्षणम्। नियतत्वं=व्यापकत्वं साध्यत्वमिति यावत्, साहचर्यं=सामानाधिकरण्यम्। सहचरतीति सहचरः तस्य भावः साहचर्यमिति व्युत्पत्तेः। तथाच- 'व्यापक (साध्य) सामानाधिकरण्यं व्याप्ति' रिति व्याप्तेर्लक्षणं निष्पन्नम्। तथाहि—'पर्वतो वह्निमान्' इत्यस्मिन् अनुमानवाक्ये व्यापको वह्निः, तस्य साहचर्यं नाम सामानाधिकरण्यं धूमे वर्त्तते, धूमो हि नियमेन वह्निसहचरो भवति वह्निं विना धूमस्याभावात्। वह्निस्तु न धूमसहचरः तप्तायःपिण्डे धूमं विनापि वह्निदर्शनात्, तस्मात् 'यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्नि" रिति वह्नेरेव व्याप्तिर्धूमशिरसि, नतु एवं भवति 'यत्र यत्र वह्निः तत्र तत्र धूम' इति नहि धूमो वह्नेर्व्यापकः अपितु वह्नेर्व्याप्यः। यस्य शिरसि साध्यस्य व्याप्तिस्तिष्ठति असौ 'व्याप्य' इत्युच्यते, अत एव व्याप्तिलापनकाले 'यत्र यत्र धूम' इति रीत्या पूर्वं धूम उच्यते, पश्चात् 'तत्र तत्र वह्नि' रिति वह्निरुच्यते। व्याप्तिलापनकाले व्याप्यस्य वचनं पूर्वं व्यापकस्य च परं भवतीति नियमात्। उक्तञ्च भट्टपादैः—

व्याप्यव्यापकभावो हि भावयोर्यादृगिष्यते
तयो रभावयो स्तस्माद्विपरीतः प्रतीयते॥
अन्वये साधनं व्याप्यं साध्यं व्यापकमिष्यते।
साध्याभावोऽन्यथा व्याप्यो व्यापकः साधनात्ययः॥
व्याप्यस्य वचनं पूर्वं व्यापकस्य ततः परम्।
एवं परीक्षिता व्याप्तिः स्फुटीभवति तत्त्वतः॥ इति

व्याप्तिं निरूप्य 'पक्षधर्मतयाः' स्वरूपमाह 'व्याप्यस्येति'

---

* अभिलाप आकार इति यावत्।

† श्लोकवार्त्तिकग्रन्थ इतिशेषः।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ति । व्याप्यस्य=व्याप्त्याश्रयभूतस्य (धूमादेरेव) यत् पर्वतादि-वृत्तित्वम्=पर्वतादिपक्षनिष्ठत्वम् अर्थात् पर्वतादौ पक्षे वर्त्त-मानत्वमाधेयत्वमिति यावत्, सैव 'पक्षधर्मता' इत्यर्थः । पक्षस्य धर्मः आधेयः पक्षधर्मः तस्य भावः पक्षधर्मता इति व्युत्पत्तेः ।

(प्रश्नाः)—व्याप्तेः किं लक्षणम् ? पक्षधर्मता लक्षणं लिख ? तस्यार्थं च विवृणु ? ॥

अनुमानं द्विविधम् । स्वार्थं परार्थं च । स्वार्थं स्वानु-मितिहेतुः । तथाहि स्वयमेव भूयोभूयोदर्शनेन 'यत्र यत्र धूमस्तत्राग्नि' रिति महानसादौ व्याप्तिं गृहीत्वा पर्वतसमीपं गत्वा तद्गते चाग्नौ सन्दिहानः पर्वते धूमं पश्यन् व्याप्तिं स्मरति 'यत्र धूमस्तत्राग्नि'रिति । तदनन्तरं 'वह्निव्याप्यधू-मवानयं पर्वत' इति ज्ञानमुत्पद्यते । अयमेव 'लिङ्गपरामर्श' इत्युच्यते । तस्मात् 'पर्वतो वह्निमानि' ति ज्ञानमनुमिति-रुत्पद्यते । तदेतत्स्वार्थानुमानम् ।

अनुमानं विभजते—"अनुमान" मिति । स्वार्थानुमानं लक्षयति—"स्वानुमितिहेतु" रिति स्वस्यार्थः प्रयोजनं यस्मात् तत्स्वार्थमिति, स्वार्थञ्च तदनुमानं स्वार्थानुमानमिति समा-नाधिकरणसमासः । एवं—स्वसमवेतानुमितिमात्रहेतुत्वं, किंवा न्यायाऽप्रयोज्यानुमानत्वं स्वार्थानुमानत्वम्" इति निर्गलितं लक्षणम् । एतत् उदाहरणेन स्पष्टीकरोति "तथाहि" इत्यादिना । स्वयमेव=अनुमितिज्ञानेच्छुकः पुरुषः भूयोभूयो-दर्शनेन=पुनः पुनः वह्निधूमयोः साहचर्यदर्शनेन (समानदे-शादिवृत्तित्वज्ञानेन) "यत्र यत्रे" त्यादिरूपेण महानसादौ= रसवत्यादिस्थाने व्याप्तिं=उपर्युक्तलक्षणां साध्यसाधनयोः

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

साहचर्यरूपां व्याप्तिं, ग्रहीत्वा=ज्ञात्वा पर्वतसमीप गत्वा, तद्गते=पर्वतनिष्ठे * अग्नौ=वह्नौ सन्दिहानः="अत्र पर्वते वह्निरस्ति नवा' इति संशयं प्राप्तः सन् (यदा) † पर्वते धूमं पश्यन्=प्रत्यक्षं कुर्वाणः व्याप्तिं स्मरति="यत्र धूम-स्तत्राग्नि" रित्याकारामुक्तरूपां व्याप्तिं (एकसम्बन्धिज्ञान-मपरसम्बन्धिस्मारकम्) इति नियमेन चिन्तयति, तदन-न्तरम्=स्मृतिरूपव्याप्तिज्ञानानन्तरम् । (तस्य पुरुषस्य) "वह्निव्याप्यधूमवान् अयं पर्वतः" इति ज्ञानमुत्पद्यते, अयमेव अर्थात् उक्ताकारं ज्ञानमेव ‡ "लिङ्गपरामर्श" इत्युच्यते ।

व्याप्तिबलेन लीनमर्थं गमयतीति लिङ्गम्=धूमादिः, तस्य परामर्शः=उक्ताकारो ज्ञानविशेषः लिङ्गपरामर्शः । तस्मात्= "वह्निव्याप्यधूमवान् अयं पर्वतः" इत्याकारकात् लिङ्गपरामर्शात् 'पर्वतो वह्निमान्' इति=इत्याकारं यत् ज्ञानं तत् अनुमितिः= अनुमितिनामकं (व्याप्तिज्ञानरूपस्य करणस्य अनुमानस्य, परामर्शरूपस्य च व्यापारस्य फलभूतम्) ज्ञानम् उत्पद्यते इति सरलोऽर्थः 'तदेतत् इति' । तदेतत्=दर्शितमनुमानं स्वप्रतिपत्ति-हेतुर्यस्मात्, तस्मात् 'स्वार्थानुमान' मित्युच्यते ।

अत्र महानसादौ जायमानं धूमाग्न्योः साहचर्यरूपं ज्ञानं प्रथमम् । पश्चात् पर्वतादौ धूमदर्शनेन जायमानं स्मृतिरूपं व्याप्तिज्ञानं द्वितीयम् । ततः परामर्शनामकं ज्ञानं तृतीयम् ।

---

* "अग्नौ" वित्यत्र सप्तम्यर्थो विषयत्वम् । तथा च—"पर्वतवृत्तिवह्नि-विषयकसन्देहवान्" इत्यर्थः ।

† "पर्वते" इत्यत्र सप्तम्यर्थो विशेष्यत्वम् । "धूमम्" इति द्वितीयार्थः प्रकारत्वम्, "पश्यन्" इतिदृशिधात्वर्थः चाक्षुषप्रत्यक्षम् । तथाच—"पर्वतविशेष्य-कधूमप्रकारकचाक्षुषप्रत्यक्षवान्" इत्यर्थः ।

‡ लिङ्गपरामर्शपदमपेक्ष्य पुंल्लिङ्गनिर्देशः ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तस्मात् चतुर्थकक्षायां यत् 'पर्वतो वह्निमान्" इत्याकारकं ज्ञान जातं तदेवानुमितिरिति स्पष्टम् ।

(प्रश्नाः)—अनुमानस्य विभागं ब्रूहि ? स्वार्थानुमानस्य लक्षणं तत्प्रकारं च स्पष्टं लिख ? प्रकृते 'लिङ्ग' पदस्य कोऽर्थः ?

यत्तु स्वयं धूमादग्निमनुमाय परं प्रति बोधयितुं पञ्चावयववाक्यं प्रयुङ्क्ते तत्परार्थानुमानम् । यथा (१) पर्वतो वह्निमान् (२) धूमवत्वात्, (३) योयो धूमवान्स स वह्निमान्, (४) यथा महानसम् तथाचायम्, (५) तस्मात्तथा इति । अनेन प्रतिपादिताल्लिङ्गात् परोप्यग्निं प्रतिपद्यते ॥

परार्थानुमानमाह—"यत्तु" इति । यत् शब्दस्य "यत्तदोर्नित्यसम्बन्धः" इति नियमेन तच्छब्देन अन्वयः, अर्थात् 'यत् पञ्चावयववाक्यं प्रयुज्यते तत् परार्थानुमानम्' इति सम्बन्धः "न्यायप्रयोज्यानुमानं" परार्थानुमानम् इति परार्थानुमानस्य लक्षणम् । पञ्चावयववाक्यमुदाहरति—'यथे' ति । 'पर्वत' इति । अत्र वह्निमतोऽभेदेन पर्वतेऽन्वयात् 'वह्निमदभिन्नः पर्वतः' इति प्रतिज्ञावाक्यबोधः । धूमवत्वादिति । अत्र पञ्चमी हेतौ अतो धूमस्याधेयतासम्बन्धेन हेतुत्वेऽन्वये 'धूमनिष्ठं हेतुत्वम्' इति हेतुवाक्याद् बोधः । 'योय' इति । अत्र वह्निपदस्य धूमव्यापकवह्निरिति लक्षणयाऽर्थः । यत्तत्पदे च तात्पर्यग्राहके । तथा च 'योयो धूमवान् सस धूमव्यापकवह्निमान्' इति उदाहरणवाक्याद् बोधः । न्यायत्वं च "पञ्चावयववाक्यत्वम्" । पञ्च अवयवा यस्य वाक्यस्य इति व्युत्पत्त्या "प्रतिज्ञाद्यवयवपञ्चकसमुदायत्वं" न्यायलक्षणम् । 'तथाचाय' मिति—तच्छब्देन वह्निव्याप्यत्वबोधने थाल्प्रत्ययस्याश्रयत्वार्थकत्वे च अयं=पर्वतः तथा=वह्निव्याप्यधूमवान्" इत्युपन-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यवाक्याद् बोधः। "तस्मात्तथे" ति व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टधूमः तत्पदार्थः। ज्ञानज्ञाप्यत्वं पञ्चम्यर्थः। तथाच "व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टधूमज्ञानज्ञाप्यवह्निमान् पर्वतः" अर्थात् "वह्निव्याप्यधूमवत्वात् वह्निमान्" इति निगमनवाक्याद् बोधः। अनेन=पञ्चावयववाक्येन प्रतिपादितात्=व्याप्तिपक्षधर्मताबलेन बोधितात् लिङ्गात्=धूमादेः परोऽपि=अज्ञातवह्निरपि पुरुषः अग्निंप्रतिपद्यते=पर्वतादौ वह्निमनुमिनोतीत्यर्थः।

(प्रश्नाः)—परार्थानुमानस्य किं लक्षणम? किमुदाहरणम्? न्यायस्य लक्षणं लिख्यताम?

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि पञ्चावयवाः। "पर्वतो वह्निमान्" इति प्रतिज्ञा। "धूमवत्वात्" इति हेतुः। "योयो धूमवान् स सोऽग्निमान् यथा महानसम्" इत्युदाहरणम्। "तथाचायम्" इत्युपनयः। "तस्मात्तथा" इति निगमनम्।

"पञ्चावयववाक्य" मित्युक्तं तत्र के ते अवयवा इति जिज्ञासायां तान् दर्शयति-'प्रतिज्ञे' ति। प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वमवयवत्वम्। साध्यविशिष्टपक्षबोधकवचनं प्रतिज्ञा। यथा—पर्वतो वह्निमान्। तृतीयान्तं पञ्चम्यन्तं वा लिङ्गवचनं हेतुः। यथा—"धूमवत्वात्" इति। व्याप्तिप्रतिपादकदृष्टान्तवचनम्—उदाहरणम्। यथा—यो योधूमवान् स सोऽग्निमान् यथा महानसमिति। व्याप्तिविशिष्टत्वेन हेतोः पक्षधर्मताप्रतिपादकवचनमुपनयः। यथा—"तथाचाय" मिति। पक्षे साध्यस्य अबाधितत्वप्रतिपादकवचनं निगमनम्। यथा—"तस्मात्तथे' ति इत्याशयेन "पर्वतो वह्निमान्" इत्यारभ्य "निगमन" मित्यन्तो मूलग्रन्थः।

किञ्च—पक्षज्ञानं प्रतिज्ञायाः प्रयोजनम्। लिङ्गज्ञानं हेतु

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रयोजनम् । व्याप्तिज्ञानमुदाहरणप्रयोजनम् । पक्षधर्मताज्ञानमुपनयप्रयोजनम् । अबाधितत्वादिज्ञानं निगमनप्रयोजनम् इत्यवश्यबोद्धव्यम् ।

(प्रश्नाः)—के पंचावयवाः ? प्रतिज्ञादीनां लक्षणं सोदाहरणं निरूप्यताम् ? तेषां प्रयोजनानि च दर्शनीयानि ?

स्वार्थानुमितिपरार्थानुमित्योर्लिङ्गपरामर्श एव कारणम् । तस्माल्लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम् ।

अनुमितिसामान्यस्य लक्षणमाह—'स्वार्थे' ति । पूर्वदर्शितयोर्द्वयोरप्यनुमित्योः लिङ्गपरामर्शः=लिङ्गपरामर्शस्य कारणीभूतं यद् व्याप्तिज्ञानं तदेव करणम् । अनुमानमुपसंहरति—'तस्मादि' ति । तस्मात् लिङ्गपरामर्शः=लिंगपरामर्शकारणीभूतव्याप्तिज्ञानमेव अनुमानम् । तद्व्यापारस्तु परामर्श इति पूर्वमुक्तं न विस्मरणीयम् ।

केचित् "वन्हिव्याप्यधूमवान् पर्वत" इत्याद्याकारकं परामर्शज्ञानमेवानुमितिकरणं मन्यन्ते तेषां मते "फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं करणम्" अर्थात् यत्सत्त्वे अव्यवहितोत्तरक्षणे कार्यं जायते तदेव करणम्" इति करणलक्षणं बोध्यम् । केचित्तु—"ज्ञातं लिङ्ग" मेवानुमानमाहुः । अपरे पक्षे "लिङ्गज्ञान" मेवानुमानं मन्यन्ते । व्याप्तिस्मृतिं परामर्शञ्च मध्ये व्यापारमाहुः । केचित् स्मृतिरूपं व्याप्तिज्ञानमनुमानं, परामर्शञ्च व्यापारमाहुर्यथा मूल एवोक्तम् । सर्वेषां नैयायिकानां मते करणांशे विवादेऽपि परामर्शरूपव्यापारांशे केषाञ्चिदपि न विवादः । परामर्शं विना कोपि नैयायिकोऽनुमितिं न स्वीकरोतीति न्यायसिद्धान्तः ।

इदन्तु बोध्यम्-ज्ञायमानं लिङ्गमनुमितिकरणमिति प्राचां मतं, तन्न युक्तम् "इयं यज्ञशाला वह्निमती अभूत् अतीतधू-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मात्" "इयं वह्निमति भविष्यति भाविधूमात्" इत्यादिस्थले ज्ञायमानं लिङ्गं नास्ति * तथाप्यनुमितिर्दृश्यते इत्यभिप्रायेणैव लिङ्गपरामर्श एव करणम्" इति मूल उक्तम् ।

एवञ्च इदमेव "तृतीयं ज्ञान" मित्युच्यते तथाहि—महानसादौ धूमाग्न्योर्व्याप्तौ गृह्यमाणायां यद्धूमज्ञानं तदादिमम् । पक्षे यद्धूमज्ञानं तद् द्वितीयम् । अत्रैव=परामर्श एव वह्निव्याप्यत्वेन यद्धूमज्ञानं तत्तृतीयम् । अयमेव "लिङ्गपरामर्श" इत्युच्यते । तदेव अनुमानं=अनुमितिकरणम् । यस्मिन्मते व्यापारवत्कारणं करणं तत्र तु—व्याप्तिज्ञानमेवानुमानम् लिङ्गपरामर्शो व्यापार इति ध्येयम् । तथैव चाधस्ताद् व्याख्यातम् । सर्वथा तु—

† "अनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धञ्च तदन्विते ।
तदभावे च नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापकम्" ॥

इत्यवश्यमवधातव्यम् ।

(प्रश्नाः)—अनुमितिकरणांशे मतभेदं प्रदर्श्य प्राचां मतं खण्डय ?

लिङ्गं त्रिविधम् । अन्वयव्यतिरेकि, केवलान्वयि, केवलव्यतिरेकि चेति । अन्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तिमद् अन्वयव्यतिरेकि । यथा वह्नौ साध्ये धूमवत्त्वम् ।

लिङ्गं विभजते—"लिङ्ग" मिति । अन्वयव्यतिरेकिणो लक्षणमाह—"अन्वयेने" ति । साध्यसाधनयोः साहचर्यमन्वयः, तदभावयोः साहचर्यं व्यतिरेकः । "अन्वयप्रयोज्यव्याप्तिमत्

---

* इदञ्च—'त्रिकालयुक्ता अर्था अनुमानेन गृह्यन्ते' इति भाष्यमूलकमेव ।

† 'अनुमेयेन सम्बन्द्धम्' इति कथनेन पक्षसत्त्वम्, 'प्रसिद्धश्च तदन्विते' इत्यनेन सपक्षसत्त्वम्, 'तदभावे च नास्त्येव' इत्यनेन विपक्षाद्व्यावृत्तत्वम् इति लिङ्गधर्मत्रयी उक्ता । एतदन्यतमेनोनं लिङ्गं लिङ्गाभासः स इति भावः ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्यतिरेकप्रयोज्याव्याप्तिमच्च यत् लिङ्गं=हेतुः "तदन्वयव्यतिरेकि" इति फलितम् । उदाहरति "यथे" ति । "धूमवत्त्वम्" इति—'यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वन्हि" रित्यन्वयव्याप्तिः "यत्र यत्र वन्ह्य-भावः तत्र तत्र धूमाभाव" इति व्यतिरेकव्याप्तिरिति द्विविध-व्याप्तिमत्त्वात् धूमोऽन्वयव्यतिरेकि लिङ्गमिति भावः ।

केवलव्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिवारणाय 'अन्वयेन' इत्युक्तम् । केवलान्वयिनि व्यभिचारवारणाय 'व्यतिरेकेण' इत्युक्तम् ।

(प्रश्नाः) कतिविधं लिङ्गम् ? अन्वयव्यतिरेकिणो लिङ्गस्य लक्षणं लिखित्वा उदाहरणे योजय ?

यत्र धूमस्तत्राग्नि र्यथा महानसमित्यन्वयव्याप्तिः । यत्र वह्निर्नास्ति तत्र धूमोपि नास्ति यथा महाह्रद इति व्यतिरेकव्याप्तिः ।

धूमवत्त्वहेतौ द्विविधां व्याप्तिमभिनीय दृष्टान्तद्वारा स्वयं दर्शयति—"यत्र धूम" इति । स्पष्टम् ।

अन्वयमात्रव्याप्तिकं केवलान्वयि । यथा—घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वात्पटवत् । अत्र प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोर्व्यतिरेक-व्याप्तिर्नास्ति सर्वस्य प्रमेयत्वादभिधेयत्वाच्च । व्यतिरेक-मात्रव्याप्तिकं केवलव्यतिरेकि । यथा पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात् यदितरेभ्यो न भिद्यते न तद्गन्धवत् । यथा जलम् । न चेयं तथा । तस्मान्न तथेति । अत्र "यद्गन्ध-वत्तदितरभिन्नम्" इत्यन्वयदृष्टान्तो नास्ति पृथिवीमात्रस्य पक्षत्वात् ।

केवलान्वयिनो लिङ्गस्य लक्षणमाह—"अन्वयमात्रे" ति । भावयोर्व्याप्तिरन्वयव्याप्तिरिति पूर्वमुक्तम् । अन्वयमात्रेण व्या-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्तिर्यस्मिन् तदन्वयव्याप्तिकम्। व्यतिरेकव्याप्तिशून्यत्वे सति अन्वयव्याप्तिमत्त्वं केवलान्वयिनो लक्षणमित्यर्थः। उदाहरति- "यथे" ति। यत्र यत्र प्रमेयत्वं तत्र तत्र अभिधेयत्वम् यथा पटे इति साध्यसाधनयोरेव व्याप्तिर्नतु तदभावयोरपि, तस्मात् 'अभिधेयत्व" साधनाय प्रयुक्तः "प्रमेयत्वं" हेतुः=लिङ्गं "केवला-न्वयि" इत्युच्यते प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोः व्यतिरेकव्याप्तिं निषे-धति—'अत्रे' ति। अभिधेयत्वसाधकानुमान इत्यर्थः। अत्रार्थे-युक्तिमाह–'सर्वस्ये' ति। पदार्थमात्रस्येत्यर्थः। सर्वे पदार्था अभिधेयाः प्रमेयाश्च सन्ति नतु अभिधेयत्वादीनां कुत्राप्य-त्यन्ताभावः अत एव अभिधेयत्वाद्या धर्माः "केवलान्वयिन" इत्युच्यन्ते।

केवलव्यतिरेकिणो लक्षणमाह—'व्यतिरेकमात्रे' ति। व्यतिरे-केण=अभावेनैव व्याप्तिर्यस्मिन् तत् "केवलव्यतिरेकि"। अन्वय-व्याप्तिशून्यत्वे सति व्यतिरेकव्याप्तिमत्त्वं केवलव्यतिरेकिणो लक्षणमित्यर्थः। व्यतिरेकव्याप्तेर्लक्षणन्तु–साध्याभावव्यापकी-भूताभावप्रतियोगित्वम्। "साध्याभावसाधनाभावयोः साहचर्यं व्यतिरेकव्याप्ति" रिति बालहितैषी पन्थाः। उदाहरति—'यथे ति "पृथिवी" ति—अत्र पृथिवीमात्रं (पृथिवीत्वावच्छिन्नं) पक्षः, पृथिवीतरजलाद्यष्टभेदः साध्यः, गन्धवत्त्वं हेतुः। "अत्र यद्-गन्धवत् तद् इतरभेदवत्" इत्यन्वयदृष्टान्ताभावात् अन्वयव्या-प्तिर्नास्ति। किंतु–"यत्र यत्र पृथिवीतरजलाद्यष्टभेदाभावः तत्र तत्र गन्धाभाव" इति व्यतिरेकव्याप्तिरेव। अत एव गन्धवत्त्वं व्यतिरेकि लिङ्गम्। दिङ्मात्रं प्रादर्शि।

अन्वयव्यतिरेकिणि व्यभिचारवारणाय 'मात्र" पदम्। "नचेयं तथे" ति–इयं पृथिवी गन्धाभाववती न, किन्तु गन्धाभावा-भावरूपगन्धवती। 'तस्मान्न तथे' ति—गन्धाभाववत्त्वाभावात् इतरभेदाभाववती न, किन्तु इतर (जलाद्यष्ट) भेदवतीत्यर्थः।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अन्वयव्याप्तिशङ्कां परिहर्त्तुमाह—अत्रेति । अत्र=इतरभेदसाधकानुमान इत्यर्थः ।

(प्रश्नाः)—केवलान्वयिनि लिङ्गस्य लक्षणं पदकृत्यञ्च लिख ? तस्योदाहरणमपि दर्शय ? "पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्वात्" इति ग्रन्थं सुस्पष्टं व्याख्याहि ?

* सन्दिग्धसाध्यवान्पक्षः यथा धूमवत्त्वे हेतौ पर्वतः । निश्चितसाध्यवान्सपक्षः । यथा तत्रैव महानसम् । निश्चितसाध्याभाववान्विपक्षः । यथा तत्रैव महाह्रदः ।

"पृथिवीमात्रस्य पक्षत्वात्" इत्युक्तम् तत्र कः पक्षः इति शिष्यजिज्ञासायां पक्षस्य लक्षणमाह—"सन्दिग्धे" ति । सन्दिग्धं=संशयविषयीभूतं साध्यप्रकारकसन्देहविशेष्यत्वं † पक्षत्वम्, तद्वान् पक्ष इति फलितं पक्षलक्षणम् । उदाहरति—'यथे' ति । पर्वते धूमं दृष्ट्वा 'अत्र वह्निरस्ति नवा' इत्याकारकः संशयो जायते, सच संशयः पर्वते प्रकारतारूपेण भासते अतस्तादृशसंशयविषयः पर्वतो विशेष्यः तस्मात्स एव पक्षः । सपक्षवारणाय "सन्दिग्धे" त्युक्तम् । (विशेष्यतासम्बन्धेन साध्यप्रकारकसंशयविशिष्टः पक्ष इति फलितम्) ।

सपक्षस्य लक्षणमाह—'निश्चिते' ति । साध्यप्रकारकनिश्चयविशेष्यत्वं सपक्षत्वम् उदाहरति—'यथेति' । सच निश्चयः 'महानसं वह्निमत्' इत्याकारकः तद्विषयो महानसं 'सपक्ष' इत्युच्यते । पक्षेऽतिव्याप्तिनिरासाय 'निश्चिते' त्युक्तम् 'तत्रैवे' ति

---

* उक्तञ्च तार्किकरक्षायाम्—

पक्षः साध्यान्वितो धर्मी साध्यजातीयधर्मवान् ।
सपक्षोऽथ विपक्षस्तु साध्यधर्मनिवृत्तिमान् ॥ इति

† पक्षताविषये सिद्धान्तलक्षणे विशेषविचारोऽस्मदीयमुक्तावलीप्रभायामनुसन्धेयः ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

धूमवत्वे हेतावित्यर्थः। (विशेष्यतासम्बन्धेन साध्यप्रकारक-निश्चयविशिष्टः सपक्ष इति फलति)।

विपक्षस्य लक्षणमाह—"निश्चितसाध्याभावे"ति। साध्याभाव-प्रकारकनिश्चयाविशेष्यत्वं विपक्षत्वमित्यर्थः। उदाहरति—'यथा तत्रैवे'ति। सच निश्चयो 'ह्रदो वन्ह्यभाववान्" इत्याकारकः महाह्रदं विषयीकरोति अतोऽसौ विपक्ष इति भावः। सपक्षेऽति-व्याप्तिवारणाय "साध्याभाव"इति। पक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय निश्चित' इति पदमुक्तम्। परमसारस्तु—यत्र साध्यस्य संशयः स सपक्षः। यत्र साध्यस्य निश्चयः स सपक्षः। यत्र साध्यस्यात्यन्ताभाव-निश्चयः स विपक्ष इति ज्ञेयः। (विशेष्यतासम्बधेन साध्याभाव-प्रकारकनिश्चयविशिष्टो विपक्ष इति निष्कृष्टिः)।

सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पञ्च हेत्वाभासाः। *सव्यभिचारोऽनैकान्तिकः। स त्रिविधः साधारणाऽसाधारणाऽनुपसंहारिभेदात्। तत्र—साध्याभाव-वद्वृत्तिः साधारणोऽनैकान्तिकः। यथा पर्वतो वन्हिमान्प्रमेय-त्वादिति प्रमेयत्वस्य वह्न्यभाववति (साध्याभाववति) ह्रदे विद्यमानत्वात्। सर्वपक्षविपक्षव्यावृत्तः पक्षमात्रवृत्तिः असा-धारणः। यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वादिति। शब्दत्वं सर्वेभ्यो नित्येभ्योऽनित्येभ्यश्च व्यावृत्तं शब्दमात्रवृत्ति। अन्वयव्यतिरेकदृष्टान्तरहितोऽनुपसंहारी। यथा सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादिति। अत्र सर्वस्यापि पक्षत्वाद् दृष्टान्तो नास्ति।

सद्धेतवो निरूपिताः सम्प्रति प्रसङ्गात् असद्धेतून्—हेत्वा

* "अनैकान्तिक" इति। एकान्ते साध्यवत्येव वर्त्तते इति ऐकान्तिकः-तदन्योऽनैकान्तिकः।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भासान् निरूपयितुं विभजते—"सव्यभिचारे" ति । हेतोराभासा "हेत्वाभासा" इत्यर्थः । हेत्वाभासपदं हेतुनिष्ठव्यभिचारादिदोष-परम् । हेतुवदाभासन्ते इति हेत्वाभासाः असद्धेतवो दुष्टहेतव इत्यर्थे तु हेत्वाभासपदं दुष्टहेतुवाचकम् । अयं भावः—यो हि वस्तुतो हेतुर्न भवति किन्तु केवलं पञ्चम्यादिविभक्तिसाम्यात् हेतुवदाभासते, यद्विषयकं ज्ञानं साक्षात्परम्परया वाऽनुमितिं प्रतिबध्नाति स हेतुवदाभासमानत्वात् "हेत्वाभास" इत्युच्यते । दोषाश्च व्यभिचार—विरोध—सत्प्रतिपक्षाऽसिद्धि–बाधाः, एतद्विशिष्टा हेतवो दुष्टहेतवो भवन्तीत्यर्थः । हेत्वाभाससामान्य-लक्षणन्तु—"अनुमितिप्रतिबन्धकयथार्थज्ञानाविषयत्वम्" इति । यथा * "ह्रदो वह्निमान् द्रव्यत्वात्" इति स्थापनां प्रति "ह्रदो वन्ह्यभाववान्" इति प्रत्यक्षरूपो बाधनिश्चयः प्रतिबन्धकः । तेन 'ह्रदो वह्निमान्' इत्याकाराऽनुमितिर्नोदेति । एवमुक्ताकाराऽनुमितिप्रतिबन्धकं यत् "ह्रदो न वह्निमान्" इत्याकारकं यथार्थ-ज्ञानं, तद्विषयत्वात् अर्थात् "द्रव्यत्वात्" इत्ययं हेतुर्बाधदोषवान् इत्याकारकज्ञानविषयत्वात् 'द्रव्यत्व' हेतुर्बाधितो हेत्वाभासः । अथवा "पर्वतो वह्निमान् प्रमेयत्वात्" इत्युनुमितिर्न भवति । प्रमेयत्वस्य तादृशानुमितिप्रतिबन्धकव्यभिचारज्ञानाविषयत्वात् = व्यभिचारदोषदुष्टत्वात् अर्थात् "प्रमेयत्वं हेतुर्व्यभिचारी" इत्याकारकयथार्थज्ञानविषयत्वात् अस्य हेत्वाभासता अनया दिशा सर्वत्रोह्यम् ।

हेतौ व्यभिचारादिदोषज्ञाने सत्यनुमितिप्रतिबन्धो व्याप्ति प्रतिबन्धो वा जायते तेन सामान्यलक्षणे अनुमितिपदं अनुमिति

---

* 'ह्रदो वह्निमान् द्रव्यत्वात्' इत्यनुमितिस्थले वह्न्यभाववद्ध्रदो बाधः । तद्वत्वञ्च द्रव्यत्वे हेतौ एकज्ञानविषयत्वसम्बन्धेन बोध्यम् । एकज्ञानं च—"वह्न्यभाववद्ध्रदो द्रव्यत्त्वावच्छिन्न" इत्याकारकसमूहालम्बनात्मकमेवेत्यस्मद्गुरुचरणाः स्पष्टीचक्रुः ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्करणान्यतरपरं बोध्यम् । अधिकन्तु—मत्प्रणीतन्यायमुक्तावलीप्रभायां द्रष्टव्यम् । इह बालानां काठिन्यं मत्वोपेक्षितम् ।

सव्यभिचारं लक्षयति—'सव्यभिचार' इति । अनैकान्तिकः =एकस्मिन्पक्षे अन्तो निश्चयो यस्य स एकान्तः अव्यभिचारी, एकान्त एव ऐकान्तिकः 'विनयादिभ्यष्टक्' (पा० ५ । ४ । ३४) इति सूत्रेण स्वार्थे ठक् । न ऐकान्तिकोऽनैकान्तिकः । अनैकान्तिकः सव्यभिचारः । सव्यभिचारं विभजते—"स त्रिविध" इति । "तत्र"=साधारणादित्रयमध्य इत्यर्थः । साधारणं लक्षयति—"साध्ये"ति । साध्याभावोऽस्यास्तीति साध्याभाववान्, साध्याभाववति वृत्तिर्यस्य सः साध्याभाववद्वृत्तिः । एवंभूतो हेतुः साधारणानैकान्तिको हेत्वाभासः । यो हेतुः सपक्षे विपक्षे च वर्त्तते असौ "साधारण" इति फलितम् । उदाहरति—"यथा" इति । प्रमेयत्वं हेतुः सपक्षे महानसादौ विपक्षे ह्रदादौ चापि वर्त्तमानत्वात्साधारणः । अस्य तु व्यभिचारज्ञाने जाते सति अर्थात् "वन्ह्यभाववद्वृत्ति प्रमेयत्वम्" इत्याकारकव्यभिचारदोषज्ञाने "यत्र यत्र प्रमेयत्वं तत्र तत्र वह्नि" रित्याकारकव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः फलम् ।

असाधारणं लक्षयति—'सर्वे'ति । सपक्षेभ्यो विपक्षेभ्यो व्यावृत्तो यो हेतुः केवलं पक्षे वर्त्तते सोऽसाधारण इत्यर्थः । उदाहरति—'यथा शब्द' इति । लक्षणमुदाहरणे घटयति—'शब्दत्व'मिति । नित्येभ्यः=आकाशादिभ्यः । अनित्येभ्यः= घटादिभ्यः । अत्र आकाशादिः सपक्षो घटादिर्विपक्ष इति बोध्यम् । एतस्य हेतोः साध्याऽसाहचर्ये निश्चिते साध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः फलम् ।

*अनुपसंहारिणो लक्षणमाह—'अन्वयेति' । केवलान्वयि

---

* संशयोत्पत्तिक्षणे निश्चयवारणाय निश्चयं प्रति संशयसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमवश्यंवाच्यम् । प्रकृते सर्वत्र साध्यसन्देहसत्त्वे तत्पूर्वं तत्सामग्र्याःसत्त्वेन

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पक्षकोऽनुपसंहारीति फलितम्। उदाहरति—" सर्वम् " इति। लक्षणमुदाहरणे योजयति—"अत्रे" ति। दर्शितानुमान इत्यर्थः। अस्य बीजन्तु द्विविधदृष्टान्ताभावात् अन्वयव्याप्तिज्ञानाभावो व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानाभावश्च अर्थात् प्रकृते "यत्र प्रमेयत्वं तत्रानित्यत्वम्" "यत्राऽनित्यत्वाभावः तत्र प्रमेयत्वाभावः" इति द्विविधव्याप्तिज्ञानाभावेन 'सर्वमनित्यम्" इत्याकारा अनुमिति र्नोदे ति। एवमनुपसंहारी साक्षादनुमितिप्रतिबन्धक इति भावः।

पदकृत्यन्तु—केवलान्वयिन्यतिव्याप्तिनिरासाय "अन्वय इति। केवलव्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिवारणाय " व्यतिरेक " इति। च ज्ञेयम्।

(प्रश्नाः)—कति हेत्वाभासाः? हेत्वाभासस्य किं लक्षणम्? अनैकान्तिकस्य भेदान् सलक्षणान् सोदाहरणं लिख? अनैकान्तिकपदस्य कोऽर्थः? किंच तस्य सामान्यलक्षणम्? फलं च कीदृक्?

साध्याभावव्याप्तोहेतुर्विरुद्धः। यथा शब्दो नित्यः कृतकत्वादिति। कृतकत्वं हि नित्यत्वाभावेनानित्यत्वेन व्याप्तम्। साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं यस्य स सत्प्रतिपक्षः। यथा शब्दो नित्यः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववदिति, शब्दोऽनित्यः कार्यत्वाद्धटवदिति।

विरुद्धस्य लक्षणमाह—"साध्याभावे" ति। साध्याभावनिरूपितव्याप्त्याश्रयो हेतुर्विरुद्धो हेत्वाभासः, अर्थात् यो हेतुः साध्यसाधनाय प्रयुक्तः सन् यदि साध्याभावमेव साधयेत् तदासौ "विरुद्ध" इत्युच्यते। उदाहरति—"शब्द" इति। अत्र शब्दः पक्षः, नित्यत्वं साध्यम्, कृतकत्वं=कार्यत्वं हेतुः।

साध्यनिश्चयस्य न कुत्रापि सम्भवः। तेन व्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यप्रमेयत्वादिरूपव्याप्तिग्रहानुपपत्तेर्न तत्रानुमितिरिति अनुपसंहारिणो हेत्वाभासत्वमित्याशयः।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लक्षणमुदाहरणे योजयति "कृतकत्वं हि" इत्यादिना। कृतकत्वं हेतुर्नित्यत्वसाधनायोक्तः तद्विरुद्धमनित्यत्वमेवसाधयितुं प्रवृत्तः। "यत् यत् कृतकं तत्तद्नित्य" मितिव्याप्तेः तस्मात् * नित्यत्वाभावरूपानित्यत्वव्याप्यत्वात् प्रकृते "कृतकत्वात्" इति विरुद्धो हेत्वाभासः। अस्य पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकानुमितिप्रतिबन्धः फलम्। अर्थात् "अनित्यत्वव्याप्यकृतकत्ववानयं शब्द" इत्याकारकविरोधिपरामर्शज्ञानात् "नित्यः शब्दः" इत्याकारानुमितेः साक्षात्प्रतिबन्धः। सत्प्रतिपक्षे द्वौ हेतू, विरुद्धे तु एको हेतुः साध्याभावसाधक इत्यनयोर्भेदः।

सत्प्रतिपक्षस्य लक्षणमाह—"साध्याभावसाधक" मिति। यस्य हेतोः साध्याभावसाधकम्=साध्याभावस्यानुपमाकं हेत्वन्तरम्=प्रतिपक्षो हेतुर्वर्त्तते स हेतुः 'सत्प्रतिपक्षः' इत्यर्थः अस्यैव द्वितीयं नाम 'प्रकरणसम' इति उदाहरति—'यथे' ति। श्रावणत्वहेतोः साध्यीभूतस्य नित्यत्वस्याभावसाधनाय विरोधि हेत्वन्तरम् 'कार्यत्वात्' इत्यस्ति, अतः प्रतिपक्षवत्त्वात् 'श्रावणत्वम्' इति हेतुः सत्प्रतिपक्षो हेत्वाभासः। अयं विरोधिज्ञानसामग्रीत्वेन साक्षादेवानुमितिविरोधी। अर्थात् "कार्यत्वव्याप्याऽनित्यत्ववानयं शब्द" इत्याकारकविरोधिपरामर्शे ज्ञाने सति "शब्दः नित्यः" इत्यनुमितिर्नोदेति।

(प्रश्नाः)—विरुद्धस्य किं लक्षणम्? किञ्चोदाहरणम्? फलञ्च किमस्ति? विरुद्धसत्प्रतिपक्षयोः को विशेषः? सत्प्रतिपक्षं सोदाहरणं निरूपय?

---

* "कृतकत्वाभावो हि नित्यत्वव्यापक" इति साध्याभावग्रहसामग्रीत्वेन साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वमेवास्य दूषकताबीजम्। बीजबीजन्तु "तेन सम्बन्धेन तद्वत्ता बुद्धिं प्रति तत्सम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकतदभाववत्ताबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वम्" इति ध्येयम्।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

असिद्धस्त्रिविधः आश्रयासिद्धः स्वरूपासिद्धो व्याप्यत्वासिद्धश्चेति। आश्रयासिद्धो यथा गगनारविंदं सुरभ्यरविन्दत्वात् सरोजारविन्दवत्। अत्र गगनारविन्दमाश्रयः सच नास्त्येव। स्वरूपासिद्धो यथा शब्दो गुणश्चाक्षुषत्वात्। अत्र चाक्षुषत्वं शब्दे नास्ति शब्दस्य श्रावणत्वात्।

* असिद्धं विभजते—"असिद्ध" इति। "आश्रयासिद्धाद्यन्यतमत्वमसिद्धत्व" मित्यसिद्धलक्षणम्। पक्षे पक्षतावच्छेदकस्य=पक्षतानियामकधर्मस्य अभावः आश्रयासिद्धिर्दोषः तादृशदोषवत्त्वमाश्रयासिद्धत्वम्। "आश्रयासिद्ध" मुदाहरति—'गगने' ति। अत्र हि गगनारविन्दं पक्षः। तत्र अरविन्दे (कमले) गगनीयत्वं पक्षतावच्छेदकधर्मो नास्ति। एवं पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षकत्वात् प्रकृते "अरविन्दत्वात्" इति हेतुराश्रयासिद्धः †

पक्षे हेत्वभावः स्वरूपासिद्धिर्दोषः तद्वान् हेतुः स्वरूपासिद्धः। स्वरूपासिद्धमुदाहरति—"यथे"ति। अत्र शब्दरूपे पक्षे चाक्षुषत्वहेतोरभाव एव। अत्र युक्तिमाह—"शब्दस्ये"ति। तस्मात् 'चाक्षुषत्वात्" इति हेतुः स्वरूपासिद्धः। हेत्वभावविशिष्टपक्षज्ञानात् "गुणत्वव्याप्यचाक्षुषत्ववानयम् शब्द" इति परामर्शप्रतिबन्धः फलम्।

---

* असिद्धः साध्यतुल्यत्वाद्धेतुः साध्यसमो भवेत्।
व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वप्रतीतिः सिद्धिरिष्यते।
असिद्धिस्तदभावः स्यात्—इति तार्किकरक्षा।

† आश्रयः पक्षः असिद्धो यस्य स आश्रयासिद्धः। उदाहरणं यथा वा "ईश्वरो न सर्वज्ञः कर्तृत्वात्" इति। अत्र ईश्वररूपपक्षाऽसिद्धौ धर्म्यसिद्धेः, तत्सिद्धौ धर्मिग्राहकमानबाधात् सन्दिग्धधर्माऽसिद्धेश्चोभयथाप्याश्रयासिद्धिरिति भावः।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(प्रश्नः)—असिद्धस्य लक्षणं भेदमुदाहरणञ्च निरूपय ?

सोपाधिकोहेतुर्व्याप्यत्वासिद्धः। साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधिः। साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं साध्यव्यापकत्वम्। साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साधनाव्यापकत्वम्। पर्वतो धूमवान् वह्निमत्त्वादित्यत्र "आर्द्रेन्धनसंयोग" उपाधिः। तथाहि यत्र धूमस्तत्रार्द्रेन्धनसंयोग इति साध्यव्यापकता। यत्र वह्निस्तत्रार्द्रेन्धनसंयोगो नास्ति अयोगोलके आर्द्रेन्धनसंयोगाभावादिति साधनाव्यापकता। एवं साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वात् आर्द्रेन्धनसंयोग उपाधिः। सोपाधिकत्वाद्वह्निमत्त्वं व्याप्यत्वासिद्धम्।

व्याप्यत्वासिद्धस्य लक्षणमाह—"सोपाधिक" इति। ननु—कोसावुपाधिः येन सह वर्त्तमानो हेतुर्व्याप्यत्वासिद्धो भवति इति शिष्यजिज्ञासायामाह—"साध्यव्यापकत्वे सति" इति। यो धर्मः साध्यस्य व्यापकः अर्थात्साध्यसमानाधिकरणो भवति, साधनस्य हेतोरव्यापकः अर्थात् यत्र यत्र हेतुर्भवति तत्र सर्वत्र नियमेन न वर्त्तते असौ धर्मः तत्र हेतावुपाधिरित्युच्यते। उपाधिलक्षणान्तर्गतं साध्यव्यापकत्वं लक्षयति—"साध्यसमाने" ति। साध्यसमानाधिकरणो योऽत्यन्ताभावः अर्थात् यस्मिन्नधिकरणे साध्यं वर्त्तते तत्रैव वर्त्तमानो योऽत्यन्ताभावः तस्याऽप्रतियोगित्वमेव साध्यव्यापकत्वम्। यथा "पर्वतो धूमवान् वह्ने" रिति स्थापनायां पर्वतः पक्षः, धूमः साध्यम्, वह्निर्हेतुः। अस्मिन् हेतौ "आर्द्रेन्धनसंयोग" उपाधिः। सच नियमेन "यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र आर्द्रेन्धनसंयोग" इति व्याप्त्या प्रकृते

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

साध्यीभूतस्य धूमस्याधिकरणे पर्वतादौ वर्त्तते, तत्रैव वर्त्तमानो यो घटाभावः तस्य प्रतियोगी घटः, प्रतियोगित्वं घटे, अप्रतियोगित्वमार्द्रेन्धनसंयोगे विद्यते इत्येव तस्य * साध्यव्यापकत्वम्। साधनाव्यापकत्वं लक्षयति—"साधनवन्निष्ठे" ति। अस्यायमाशयः, प्रकृते साधनं वह्निः, साधनाधिकरणं पर्वतादिकमिव अयोगोलकमपि। तत्र वर्त्तमानो योऽत्यन्ताभावः आर्द्रेन्धनसंयोगात्यन्ताभावः, तस्य प्रतियोग्येवार्द्रेन्धनसंयोग इत्येतदेव तस्मिन्साधनाव्यापकत्वं बोध्यम्। इत्थञ्च उक्तोपाधिलक्षणसत्वात् "आर्द्रेन्धसंयोग" उपाधिः। तद्विशिष्टो (तेन सह वर्त्तमानो) "वह्ने" रित्याकारको हेतुः सोपाधिकत्वात् व्याप्यत्वासिद्धो हेत्वाभास इत्याशयवान् "पर्वतो धूमवान्" इत्यादि—ग्रन्थेन उपाधिलक्षणं घटयित्वा दर्शयति।

"यावत्साधनदेशमवर्त्तमानो यावत् साध्यदेशवृत्तिर्धर्म उपाधि" रिति उपाधिलक्षणस्य सरलसारः। यथा—जवाकुसुमरक्तता स्फटिके भासते इत्युपाधिरसावुच्यते। एवमेव साध्योपाध्योर्धर्मभूता व्याप्तिः स्फटिकस्थानीये साधनाभिमते (वह्न्यादौ) चकास्ति इत्यार्द्रेन्धनसंयोगादिरुपाधिरभिधीयते। यदाहुः—

एकसाध्याविनाभावे † मिथः सम्बन्धशून्ययोः।
साध्याभावाऽविनाभावी स उपाधिर्यदत्ययः॥

यस्य साध्याभावः प्रमाणान्तरेण निश्चितः स बाधितः।

---

* धूमवत्यार्द्रेन्धनसंयोगस्यावश्यकत्वादिति भावः।

† मिथः=परस्परं सम्बन्धशून्ययोः=साहचर्यहीनयोः साधनोपाध्योर्मध्ये एकस्य साधनस्य साध्याविनाभावे निरूप्यमाणे सति यदत्ययः यदभावः यस्य तादृशोपाधेरभावः साध्याभावाविनाभाव इति भट्टाचार्यवार्त्तिकयोजना।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यथा वह्निरनुष्णो द्रव्यत्वादिति । अत्रानुष्णत्वं साध्यम्, तदभाव उष्णत्वं स्पार्शनप्रत्यक्षेण गृह्यते इति बाधितत्वम् ।

बाधितस्य लक्षणमाह—"यस्ये" ति । यस्य=हेतोः साध्याभावः=साध्यास्याभावः प्रमाणान्तरेण प्रत्यक्षादिप्रमाणेन निश्चितः=प्रमितः स 'बाधित' इत्यर्थः । उदाहरन्ति—"यथे" ति । लक्षणं लक्ष्ये योजयति 'अत्रानुष्णत्व' मिति । गृह्यते=ज्ञायते अतो द्रव्यत्वहेतोर्बाधितत्व मित्यर्थः । तथाच * प्रत्यक्षप्रमाणेन वह्नावुष्णत्वनिश्चये सति 'वह्निरनुष्ण' इत्यनुमितिर्नोदेति । बाधस्य † ग्राह्याभावनिश्चयत्वेन साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वं प्रयोजनम् ।

(प्रश्नाः)—बाधितहेत्वाभासस्य लक्षणमुदाहरणं, फलश्च निरूप्यताम् ?

इदमात्रावश्यकं साररूपेण सरलं ज्ञेयम्—ज्ञातेन पदार्थेन अज्ञातस्य पदार्थस्य यज्ज्ञानं साऽनुमितिः । यथा पर्वते धूमं दृष्ट्वा तत्र वह्नेरपि यत्सत्त्वं निश्चीयते सैवानुमितिः । यथा वा मेघस्य गर्जनं श्रुत्वा गृहाभ्यन्तरस्थितस्यापि पुरुषस्य गगने मेघनिश्चियो जायते साप्यनुमितिरेव । सर्वत्रैवानुमितिषु पक्षः, साध्यं हेतुः दृष्टान्त इति चतुष्टयस्य ज्ञानमत्यावश्यकम् । यत्र किञ्चिद्वस्तुजातं साधयितुमिच्छयाऽनुमीयतेऽसौ पक्षो भवति यथा पर्वते वह्निसाधनेच्छायां जातायां वह्निरनुमीयते इति पर्वतः पक्षः । यत् साधनेच्छाविषयो भवति तत्साध्यम्, यथा तत्रैव वह्निः साध्यमित्युच्यते । तस्यैव धूमलिङ्गेन सिषाधयिषाविषयत्वात् । सिषाधयिषा च साधयितुमिच्छा । यस्य ज्ञानं (व्याप्तिज्ञानं) साध्यस्यानुमितिमुत्पादयति स 'हेतु' रित्युच्यते, यथा धूमः । दृष्टेन धूमेन वह्नेरनुमितिज्ञानं

---

* त्वगिन्द्रियजन्यस्पार्शनप्रत्यक्षप्रमाणेन ।

† साध्याभावनिश्चयत्वेनेत्यर्थः ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जायते अतः स हेतुः । अपि च हेतुः साधनमित्युच्यते। साध्यस्य व्याप्तिः साधनोपरि वर्त्तते, अतो हेतुः "साध्यव्याप्तिविशिष्ट" इति कथ्यते। एवञ्च अनुमितिज्ञानात्पूर्वं "साध्यव्याप्तिविशिष्टो हेतु र्वर्त्तते" इति ज्ञानमत्यावश्यकम् । इदमेव च ज्ञानं "परामर्श" इति नैयायिकानां परिभाषा । एवमनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणं, परामर्शो व्यापारः, अनुमितिः फलम् इति सिद्धं भवति। किञ्च 'यत्र यत्र हेतुः तत्र तत्र साध्यम्' इत्यन्वयसाहचर्यमन्वयव्याप्तिः। "यत्र २ साध्याभावः तत्र तत्र साधनाभाव" इति व्यतिरेकसाहचर्यं व्यतिरेकव्याप्तिरिति द्विविधा व्याप्तिरित्यनया रीत्या अन्यदपि मूलाद्बोधनीयम्।

उपमितिकरणमुपमानम् । संज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञानमुपमितिः। तत्करणं सादृश्यज्ञानम् । अतिदेशवाक्यार्थस्मरणमवान्तरव्यापारः। तथाहि—गवयशब्दवाच्यमजानन्कुतश्चिदारण्यकपुरुषात् "गोसदृशो गवय" इति श्रुत्वा वनं गतो वाक्यार्थं स्मरन् गोसदृशपिण्डं पश्यति, तदनन्तरम् "असौ गवयशब्दवाच्य" इत्युपमितिरुत्पद्यते ।

अवसरसङ्गत्या उपमानस्य लक्षणमाह—"उपमितिकरण"मिति उपमितेर्यत् करणं तद् उपमानं प्रमाणमित्यर्थः । कुठारादौ छिदादिकरणे अतिव्याप्तिवारणाय "मिति" रित्युक्तम् । प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिनिरासाय 'उप' इति पदं दत्तम् । उपमितेर्लक्षणमाह * "संज्ञासंज्ञीति" । संज्ञा=नाम, संज्ञी=नामी तयोर्यत् सम्बन्धज्ञानं=वाच्यवाचकभावरूपसम्बन्धज्ञानं सा उपमितिः।

---

* उक्तञ्चोदयनाचार्यैः—

सम्बन्धस्य परिच्छेदः संज्ञायाः संज्ञिना सह ।
प्रत्यक्षादेरसाध्यत्वादुपमानफलं विदुः ॥ इति ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उपमानप्रमाणस्य फलमित्यर्थः । अनुमित्यादावतिव्याप्तिनिरासाय 'सम्बन्ध' इत्युक्तम् । संयोगादौ अतिव्याप्तिवारणाय 'सञ्ज्ञासंज्ञि' इति पदं निवेशितम् । किं तदुपमानमिति जिज्ञासायामाह 'सादृश्यमान' मिति । उपमानलक्षणं शिष्यबुद्धौ स्पष्टीकर्त्तुमाह 'तथाहि' इति । एवञ्च—गोसादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानं करणम् । अतिदेशवाक्यार्थस्मरणं * व्यापारः । उपमितिः फलमित्यतिसङ्क्षेपः ।

इति बालबोधिन्यामुपमानपरिच्छेदः ।

(प्रश्नाः)—उपमितेः किं लक्षणम् ? तत्करणञ्च किम् ? इत्यादि सर्वं सोदाहरणं स्पष्टं लेख्यम् ?

आप्तवाक्यं शब्दः । आप्तस्तु यथार्थवक्ता । वाक्यं पदसमूहः । यथा गामानयेति । शक्तं पदम् । "अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य" इतीश्वरेच्छासङ्केतः शक्तिः ।

उपजीव्योपजीवकभावसङ्गत्या क्रमप्राप्तं शब्दं (प्रमाणं) लक्षयति—"आप्ते" ति । 'शब्द' इति । शब्दप्रमाणमित्यर्थः । भ्रान्तपुरुषस्य वाक्ये प्रतारकपुरुषस्य च वाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय लक्षणे 'आप्त' इत्युक्तम् । आप्तस्य लक्षणमाह—'आप्तस्त्वि' ति । यथाभूताबाधितार्थोपदेष्टा आप्त इत्याप्तलक्षणम् । साक्षात्करणमर्थस्याप्तिः तया प्रवर्त्तते इत्याप्त इति न्यायभाष्योक्तिः । परहितकारी सत्यवक्ता आप्त इति तु सारः । वाक्यस्य लक्षणमाह—'वाक्यमि' ति । पदसमूहः=क्रियाकारकपदानां समूह इत्यर्थः । वाक्यमुदाहरति—'यथा' इति । 'गा' मिति कारकपदं 'आनय' इति क्रियापदम् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । उक्तञ्च भाष्ये—'पदसमूहो वाक्यमर्थपरिसमाप्तौ'

* 'सादृश्यादृष्टचिन्तायाः स्मृतिबीजस्य बोधका' इत्युक्तेः ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इति। अत्रेदं बोध्यम्—पदज्ञानं करणम्। वृत्तिज्ञानसहकृत-पदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिर्व्यापारः। वाक्यार्थज्ञानं (शाब्द-बोधः) फलम्। उक्तञ्च—

पदज्ञानन्तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः।
शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी॥ इति

पदस्य लक्षणमाह—'शक्त' मिति * "निरूपकतासम्बन्धेन शक्तिविशिष्टं पदम्" इति पदस्य लक्षणम्। शक्तिं लक्षयति—"अस्माद्" इति। अस्मात्=घटादिपदात् अयमर्थः=कम्बु-ग्रीवादिमत्त्वरूपः घटत्वादिरूपोवाऽर्थः बोद्धव्यः=ज्ञातव्यः इत्याकारो य ईश्वरेच्छारूपः सङ्केतः सैव शक्तिरिति नैयायि-कमतमित्यर्थः। एवञ्च "अर्थस्मृत्यनुकूलपदार्थसम्बन्धत्वं शक्ति-त्व" मिति शक्तिलक्षणम्। अयमेव "वाच्यवाचकभावः सम्बन्ध" इत्युच्यते।

इदमवधेयम्–शाब्दबोधहेतुभूतपदार्थोपस्थित्यनुकूलः पद-पदार्थयोः सम्बन्धो वृत्तिः। एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गविषयकं ज्ञानं शाब्दबोधः। वृत्तिश्च द्विविधा। शक्तिर्लक्षणा चेति। ‡ ईश्व-रेच्छासंकेतरूपा शक्तिर्मूले दर्शिता। इयमेव मुख्या वृत्तिः अभिधा इति चोच्यते। लक्षणां सङ्क्षेपेण निरूपयामः–शक्यसम्बन्धो लक्षणा। सा द्विविधा शुद्धा गौणी च। सादृश्येतरसम्बन्धरूपा शुद्धा। सादृश्यसम्बन्धरूपा गौणी। आद्या यथा "गङ्गायां घोषः" इत्यत्र गङ्गापदस्य शक्यार्थः जलप्रवाहरूपः, तत्र घोषस्यान्वया ऽसम्भवात् गङ्गापदस्य तीरे लक्षणावृत्तिराश्रीयते

* शक्तिनिरूपकत्वमेव पदे शक्तत्वम्। विषयतासम्बन्धेन शक्त्याश्रयत्व-मेवार्थे शक्यत्वम्।

‡ सोयं भगवदिच्छारूपः सङ्केतः पदविशेष्यकः, अर्थविशेष्यको बोधविशे-ष्यकश्चेति शक्तिवादे स्पष्टं पण्डितरूपवेदनीयश्च।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उक्तवाक्यात् "गङ्गातीरे घोष" इत्यत्र लक्षणया शाब्दबोध इत्यर्थः जलप्रवाहस्य तीरे यः सम्बन्धः संयोगरूपः स एव शब्दे आरोपितः सन् लक्षणावृत्तिरित्युक्तं भवति । वृत्तिं विना कोपि शब्दः कमप्यर्थं बोधयितुं न समर्थः । इयं जहत्स्वार्था= जहल्लक्षणा इत्युच्यते । मुख्यार्थस्य सर्वथा परित्यक्तत्वात्= बाधितत्वात् । शक्यलक्ष्योभयसम्बन्धरूपा लक्षणा अजहत्स्वार्था-* अजहल्लक्षणा । यथा-"काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्" इत्यत्र 'काक' पदस्य दध्युपघातकत्वेन रूपेण सर्वेषां दध्युपघातकानां काकविडालकुक्कुरादीनां शक्यलक्ष्याणां बोधो जायते । दध्युपघातकमात्रात् दधिरक्षायां वक्तुस्तात्पर्यात् । गौणी यथा—'सिंहो माणवकः' इत्यत्र सिंहपदस्य सिंहसादृश्यविशिष्टे लक्षणा । सिंहवृत्तिशौर्यक्रौर्यादिसादृश्यविशिष्टो माणवक" इति बोधः । लक्षणाबीजन्तु—तात्पर्यानुपपत्तिरेव । वक्तुरिच्छैव च तात्पर्यमित्यतिसङ्क्षेपः । व्यञ्जना तु न वृत्तिरिति नैयायिकानां मतम् ।

(प्रश्नाः)—'आप्तवाक्यं शब्दः' इत्यस्य कोऽर्थः ? आप्तस्य किं लक्षणम् ? पदवाक्ययोर्लक्षणं ब्रूहि ? कतिविधा वृत्तिः ? तत्र शक्तेः किं लक्षणम्। लक्षणा च का ? तस्या भेदं सोदाहरणं निरूप्य लक्षणायां बीजं दर्शय। व्यञ्जनावृत्तिरस्ति न वा ?

आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिश्च वाक्यार्थज्ञानहेतुः । पदस्य पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाऽननुभावकत्वमाकाङ्क्षा । अर्थाऽबाधो योग्यता । पदानामविलम्बेनोच्चारणं सन्निधिः ।

---

*शक्यतावच्छेदकपरित्यागेन व्यक्तिमात्रबोधप्रयोजिका जहदजहल्लक्षणा । यथा—"तत्त्वमसि" इत्यत्र सर्वज्ञत्वकिञ्चिज्ज्ञत्वपरित्यागेन व्यक्ति (ब्रह्मस्वरूप) मात्रबोधनात् जहदजहल्लक्षणा इति वेदान्तमतम् ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आकाङ्क्षादिरहितं वाक्यमप्रमाणम् । यथा गौरश्वः पुरुषो हस्तीति न प्रमाणमाकाङ्क्षाविरहात् । अग्निना सिञ्चेदिति न प्रमाणं, योग्यताविरहात् । प्रहरे प्रहरेऽसहोच्चारितानि गामानयेत्यादिपदानि न प्रमाणं सन्निध्यभावात् ।

वाक्यार्थबोधे सहकारिकारणान्याह–'आकाङ्क्षे' त्यादिना । आकाङ्क्षाया लक्षणमाह—"पदस्ये" ति । पदस्य='गा' मित्यादि कारकपदस्य पदान्तरप्रयुक्ताऽन्वयाननुभावकत्वम्=पदान्तरस्य तद्भिन्नस्य आनयनादिपदस्य यो व्यतिरेकोऽभावः तत्प्रयुक्तं यदन्वयाऽननुभावकत्वं वाक्यार्थबोधाऽजनकत्वं सैवाकाङ्क्षेत्यर्थः । शाब्दबोधजननाय या क्रियापदस्य कारकपदापेक्षा कारकपदस्य च क्रियापदापेक्षा सैवाकाङ्क्षा । नहि क्रियापदं विना कारकपदं, कारकपदं विना वा क्रियापदं शाब्दबोधं जनयितुमलमिति भावः । किंवा—उक्तवाक्यघटकीभूतं यद् गोपदं, तद् 'अम्' पदाभावे सति अन्वयबोधं जनयितुमसमर्थम् अम्पदे सत्येव गोपदमन्वयमनुभावयति, अतो गोपदस्य अम्पदेन सहाकाङ्क्षा ।

असम्भववारणाय 'पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्त—' इति । तथैव 'पदान्तरेति' ज्ञेयम् । योग्यताया लक्षणमाह—* "अर्थाबाध" इति । "बाधाभावो योग्यता" इति फलितं लक्षणम् । † आस-

---

* अर्थयोः अबाधः अर्थाबाधः अबाधः असम्बन्धाभावः सम्बन्ध इति यावत् । एवञ्च—अर्थयोः परस्परसम्बन्धो योग्यता, एकपदार्थेऽपरपदार्थसम्बन्धो योग्यतेति फलितम् ।वर्त्तते हि-'गामानय' इत्यत्र अम्पदार्थकर्मत्वे गोपदार्थ सम्बन्धः। किंवा–'जलेन सिञ्चति' इति जलपदार्थनिष्ठकरणतायां सेकक्रियायाः सम्बन्धः ।

†तथाच—गोपदनिष्ठं यद् अम्पदाऽव्यवहितत्वं तदेव गोपदे अम्पदसन्निधिरित्यर्थः । आसत्तिः सन्निधिरित्यनर्थान्तरम् ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्तल्लक्षणमाह—'पदाना' मिति। उक्तानि लक्षणानि व्यतिरेक-मुखेन घटयति—" आकांक्षादिरहित " मित्यादिग्रन्थेन। 'अग्निने' ति—सेककरणत्वस्य जलादिधर्मस्य वह्नौ बाधनिश्चयान्न तादृशवाक्याच्छाब्दबोधः।

असहोच्चारितानि=विलम्बेनोच्चारितानीत्यर्थः। स्पष्टम-न्यत्। तात्पर्यज्ञानमपि सर्वत्र शाब्दबोधे कारणमबोध्यम्, यतः 'सैन्धव मानय' इत्युक्ते भोजनप्रकरणे लवणस्य, यात्रासमये अश्वस्य च नियमेन तत्त्वबोधः तात्पर्यज्ञानं विना न भवितुम-र्हति, अतो बहुषु स्थलेष्वपेक्षितं तात्पर्यज्ञानं लाघवबलेन वाक्यार्थबोधमात्रम्प्रति कारणमित्यभ्युपगन्तव्यम्। तात्पर्यं=नाम वक्तुरिच्छा। अत एव तात्पर्यज्ञाने सति लक्षणोपास्यते इत्याद्यन्यत्र विस्तरः।

(प्रश्नाः)—वाक्यार्थज्ञाने कानि सहकारिकारणानि ? तेषां लक्षणो-दाहरणे स्पष्टीकुरु। ?

वाक्यं द्विविधम्। वैदिकं लौकिकं च। वैदिकमी-श्वरोक्तत्वात्सर्वमेव प्रमाणम्। लौकिकं त्वाप्तोक्तं प्रमाणम्। अन्यदप्रमाणम्। वाक्यार्थज्ञानं शाब्दज्ञानं तत्करणं शब्दः।

वाक्यं विभजते—'वाक्य' मिति। वैदिकम्='इषेत्वोर्जेत्वा' (यजु०मा०सं० १।१) "ग्रामकामो यजेत" इत्यादिवेदवाक्यमित्यर्थः। वैदिककथनेन वेदमूलकस्मृतीतिहासपुराणानामपि प्रमाण-त्वेन ग्रहणम्। वेदविरुद्धस्मृत्यादि तु नैव प्रमाणम् इत्याशये-नाह—" वैदिकमीश्वरोक्तत्वात् " इति। प्रकरणमुपसंहरति—'वाक्यार्थज्ञानम्' इति। एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गविषयकं ज्ञान-मित्यर्थः।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शाब्दबोधस्यायं क्रमः—यथा "घटमानय" इति वाक्ये घटपदस्य घटत्वविशिष्टोऽर्थः। तस्य वृत्तितासम्बन्धेन अमर्थे कर्मत्वेऽन्वयः, आङ्पूर्वकनीधातोरानयनमर्थः, तत्र निरूपकतासम्बन्धेन कर्मत्वस्यान्वयः, आख्यातार्थश्च कृतिः, तत्र आनयनस्याऽनुकूलतासम्बन्धेन अन्वयः, कृतेश्च आश्रयतासम्बन्धेन पुरुषे (त्वम्पदार्थे) अन्वयः। तथाच—"घटवृत्तिकर्मतानिरूपितानयनानुकूलकृतिमान् त्वम्पदार्थ" इति उक्तवाक्यस्य शाब्दबोधः। अत्रानुकूलत्वादि सर्वं संसर्गमर्यादालभ्यम्। प्रपञ्चस्तु—मत्प्रभायां द्रष्टव्यः। ग्रन्थगौरवभयाद्बालबोधप्रतिबन्धकत्वाच्चेह नाधिकमुक्तम्।

इति बालबोधिन्यां शब्दपरिच्छेदः।

—o—

(प्रश्नाः)—कतिविधं वाक्यम्? वाक्यार्थज्ञानस्य किं करणम्?

अयथार्थानुभवस्त्रिविधः संशयविपर्ययतर्कभेदात्। एकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धनानाधर्मवैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं संशयः। यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति। मिथ्याज्ञानं विपर्ययः। यथा शुक्ताविदं रजतमिति। व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्कः। यथा यदि वह्निर्न स्यात्तर्हि धूमोपि न स्यादिति। स्मृतिरपि द्विविधा यथार्था अयथार्था च। प्रमाजन्या यथार्था। अप्रमाजन्या अयथार्था।

अयथार्थानुभवं विभजते—'अयथार्थे' ति। संशयस्य लक्षणमाह—'एके' ति। एकस्मिन् धर्मिणि=एकस्मिन् पुरोवर्तिनि पदार्थे विरुद्धाः=व्यधिकरणा ये नानाधर्माः स्थाणुत्वपुरुष-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्वादयः तेषां वैशिष्ट्यम्=सम्बन्धः तदवगाहि=तद्विषयकं ज्ञानं संशय इत्यर्थः। उदाहरति—'यथे' ति।

अयं भावः—एकस्मिन्नेव विशेष्ये यत्र भावाभावौ विशेषणतया अवभासेते तज्ज्ञानं संशयः। यथा "भूतलं घटवद्वा नवा" इति। अत्र हि भूतले घटो घटाभावश्च विशेषणतया भासते इतीदं ज्ञानं संशयः। विपर्ययस्य लक्षणमाह—'मिथ्याज्ञान' मिति। तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानम् अयथार्थज्ञानमित्यर्थः। विपर्ययो भ्रमः विपरीतभावना इत्यनर्थान्तरम्। यथार्थज्ञानवारणाय 'मिथ्या' इति। उदाहरति–'यथा शुक्ता' विति। तर्कस्य लक्षणमाह 'व्याप्यारोपेणे' ति। व्याप्यस्य=वह्न्यभावादेः, आरोपेण आहार्यज्ञानेन व्यापकस्य=धूमाभावादेः यः आरोपः=आपादनं स तर्क इत्यर्थः। उदाहरति—'यदी' ति। असम्भवदोषवारणाय 'व्याप्यारोप' इत्यादि। अयं तर्कः * प्रमाणानुग्राहकः। स्वप्नोपि मानसभ्रमान्तर्भूतः।

अयं भावः—व्याप्यस्य य आरोप आहार्यज्ञानम् (बाधकालीनेच्छाजन्यम्) तेन आपाद्यो यो व्यापकस्यारोपः स 'तर्क' इत्यर्थः यदि। 'वह्निर्न स्यात्, इत्यत्र वह्न्यभावरूपव्याप्यारोपेण व्यापको धूमाभाव आरोप्यते। एतच्च अयोगोलके घटते एतादृशस्तर्कः विषयपरिशोधकः। व्यभिचारसंशय निवर्त्तकस्तु—'धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात् वह्निजन्यो न स्यात्' इत्याकारकः। अत्र हि वह्निव्यभिचारित्वं वह्निजन्यत्वाभावव्याप्यमिति शम्।

* यद्यपि तर्को मानसविपर्ययरूप एवेति अयथार्थज्ञानस्य त्रैविध्यकथनमयुक्तमाभाति तथापि प्रमाणेन प्रमायां जननीयायां प्रतिबन्धक विघटनद्वारोपयोगित्वाद् भेदेन सङ्कीर्त्तनम्। प्रपञ्चो मदीयमुक्तावलीप्रभायाम्।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(प्रश्नाः)—अयथार्थानुभवः कतिविधः ? संशयादीनां लक्षणमुदाहरणञ्च स्पष्टीकुरु ? स्मृतेरपि भेदं दर्शय ? ।

सर्वेषामनुकूलवेदनीयं सुखम् । प्रतिकूलवेदनीयं दुःखम् । इच्छा कामः । क्रोधो द्वेषः । कृतिः प्रयत्नः । विहितकर्मजन्यो धर्मः । निषिद्धकर्मजन्यस्त्वधर्मः । बुद्धयादयोऽष्टावात्ममात्रविशेषगुणाः । बुद्धीच्छाप्रयत्ना द्विविधाः । नित्या अनित्याश्च । नित्या ईश्वरस्य । अनित्या जीवस्य ।

सुखं लक्षयति—'सर्वेषामि' ति । इष्टत्वेन वेदनीयम्=ज्ञानविषयः सुखमित्यर्थः । धर्ममात्राऽसाधारणकारणो गुणः सुखम् । शत्रुदुःखेऽसिव्याप्तिवारणाय 'सर्वेषा' मित्युक्तम् । दुःखं लक्षयति—'प्रतिकूलतये'ति धर्मऽमात्रासाधारणकारणो गुणो दुःख मिति निष्कृष्टं लक्षणम् । * इच्छामाह—'इच्छे' ति । इच्छात्वजातिमती इच्छा । सा द्विविधा । फलेच्छा उपायेच्छा च । फलं सुखादिकम्, उपायो यज्ञादिः । † द्वेषमाह 'क्रोध' इति । 'द्वेष्मि' इत्यनुभवसिद्धद्वेषत्वजातिमान् 'द्वेष' इति द्वेषलक्षणम् । प्रयत्नं निरूपयति—'कृतिरि'ति । प्रयत्नत्वजातिमान् 'प्रयत्नः' । स त्रिविधः प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनिभेदात् । इच्छाजन्यो गुणः प्रवृत्तिः । द्वेषजन्यो गुणो निवृत्तिः । जीवनादृष्टजन्यो गुणो जीवनयोनिः । अयं प्राणसञ्चारणकारणम् ।

धर्मस्य लक्षणमाह—'विहिते' ति । वेदविहितं यद्यागादिकर्म, तज्जन्यो गुणो धर्मः । अधर्मवारणाय 'वेदविहिते' ति । यागादिक्रियायामतिव्याप्तिवारणाय 'कर्मजन्य' इति कथितम् । अधर्मलक्षणमाह—'निषिद्धे' ति । वेदेन निषिद्धं यत्कर्म सुरापा-

---

* प्रवृत्तेः साक्षादनुकूलत्वमिच्छाया लक्षणम् † निवृत्तेः साक्षादनुकूलत्वं द्वेषलक्षणम् ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नादि, तज्जन्यो गुणोऽधर्मः। धर्मवारणाय 'वेदनिषिद्धे' ति। एतौ धर्माधर्मौ "अदृष्टम्" इत्युच्यते। वासनात्मकसंस्कार-विशेषजन्यौ च भवतः। 'बुद्ध्यादय' इति। बुद्धिसुखदुःखद्वेष-प्रयत्नाधर्माधर्मसंस्कारा इत्यर्थः।

(प्रश्नाः)—सुखदुःखयोर्लक्षणां लिखित्वा तयोः पदकृत्यं दर्शय? धर्मधर्मयोः किं लक्षणम्? बुद्ध्याद्यष्टानां गुणानां क आश्रयः? कतिविधाश्च ते?॥

संस्कारस्त्रिविधः वेगो भावना स्थितिस्थापकश्चेति। वेगः पृथिव्यादिचतुष्टयमनोवृत्तिः। अनुभवजन्या स्मृति-हेतुर्भावना। आत्ममात्रवृत्तिः। अन्यथाकृतस्य पुनस्ता-दवस्थ्यापादकः स्थितिस्थापकः। कटादिपृथिवीवृत्तिः। इति गुणाः।

संस्कारं विभजते—"संस्कार" इति। सामान्यगुणात्मविशे-शगुणोभयवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमान् 'संस्कार' इति लक्षणम्। घटादावतिव्याप्तिवारणाय 'गुणत्वव्याप्ये' ति। संयोगादिवार-णाय 'आत्मविशेषगुणोभयवृत्ति' इत्युक्तम्। ज्ञानादिवारणाय 'सामान्यगुण' इति बोध्यम्। संस्कारत्वजातिमान् 'संस्कार' इति सरलं लक्षणम्। 'वेग' इति। द्वितीयादि-पतनासमवयिकारण * 'वेग' इति वेगलक्षणम्। सच कश्चित्कारणगुणादुत्पद्यते कश्चित्तु कर्मणः।

तस्याश्रयमाह—"पृथिव्यादी" ति। भावनाया लक्षणमाह-"अनुभवे" ति। आत्मादिवारणाय प्रथमदलम्। अनुभवध्वंस-वारणाय द्वितीयदलम्। अस्या आश्रयमाह—"आत्मे" ति।

* क्रियाजन्यत्वे सति क्रियाजनकत्वं वेगलक्षणम्। गुरुत्वादिवारणाय सत्यन्तम्, विभागादिवारणाय विशेष्यदलमिति वाक्यवृत्तिः।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्थितिस्थापकस्य लक्षणमाह—"अन्यथे" ति। पृथिवीमात्रसमवेतसंस्कारत्वव्याप्यजातिमत्त्वं स्थितिस्थापकत्वम् । गन्धत्वमादाय गन्धेऽतिव्याप्तिवारणाय 'संस्कारत्वव्याप्ये' ति । भावनात्वमादाय भावनायामतिव्याप्तिवारणाय 'पृथिवीमात्रसमवेते' ति। आस्याश्रयमाह—'कटादी' ति । इति गुणा' इति–द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सतिसामन्यवान् गुण इति गुणलक्षणं प्रागुक्तमत्रापिस्मरणीयम् ।

इतिबालबोधिन्यां गुणनिरूपणम् ।

(प्रश्नाः)—संस्कारं सप्रपञ्चं निरूपय ।

चलनात्मकं कर्म । ऊर्ध्वदेशसंयोगहेतुरुत्क्षेपणम् । अधोदेशसंयोगहेतुरपक्षेपणम् । शरीरस्य सन्निकृष्टसंयोगहेतुराकुञ्चनम् । विप्रकृष्टसंयोगहेतुः प्रसारणम् । अन्यत्सर्वं गमनम् । पृथिव्यादिचतुष्टयमनोमात्रवृत्ति ।

कर्म निरूपयति—'चलनात्मकमि' ति । संयोगभिन्नत्वे सति संयोगाऽसमवायिकारणम् 'कर्म' इति कर्मलक्षणम् । हस्तपुस्तकसंयोगे अतिव्याप्तिवारणाय आद्यं दलम् । घटादावतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयदलम् । उत्क्षेपणं लक्षयति–'ऊर्ध्वे' ति । अपक्षेपणे अतिव्याप्तिवारणाय 'ऊर्ध्वे' ति । कालादावतिव्याप्तिवारणाय लक्षणे 'असाधारण' पदमपि निवेश्यम् । अपक्षेपणं लक्षयति—'अधोदेश' इति । अस्य पदकृत्यप्रकारः पूर्ववत्स्वयमूहनीयः। आकुञ्चनं लक्षयति—शरीरस्ये' ति । प्रसारणं लक्षयति 'विप्रकृष्टे' ति । भ्रमणादि सर्वं गमनेऽन्तर्भवतीत्याशयेनाह–अन्यदिति । उक्तञ्च—

भ्रमणं रेचनं स्यन्दनोर्ध्वज्वलनमेव च ।
तिर्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते । इति

अस्याश्रयमाह—'पृथिव्यादी' ति ।

इति बालबोधिन्यां कर्मनिरूपणम् ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(प्रश्नाः)—कर्मणः किं लक्षणम् ? के च तस्य भेदाः ? भ्रमणादीनि कर्माणि कुतो नोक्तानि ? उत्क्षेपणलक्षणं दर्शयित्वा पदकृत्यं लिख ? कर्मण आश्रयं ब्रूहि ?

नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यम् । द्रव्यगुणकर्मवृत्ति । तद् द्विविधं परापरभेदात् । परं सत्ता, अपरं जातिर्द्रव्यत्वादिः। नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्तका विशेषाः । नित्यः सम्बन्धः समवायः । अयुतसिद्धवृत्तिः । ययोर्द्वयोर्मध्य एकमपराश्रितमेवावतिष्ठते* तावयुतसिद्धौ, अवयवावयविनौ गुणगुणिनौ क्रियाक्रियावन्तौ जातिव्यक्ती विशेषनित्यद्रव्ये चेति ।

समवायस्य लक्षणमाह 'नित्य' मिति । नित्यत्वे सति अनेकसमवेतत्वं सामान्यस्य लक्षणमित्यर्थः। सामान्यं जातिरित्यनर्थान्तरम् । संयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय 'नित्य' मिति । जलपरमाणुगतरूपेऽतिव्याप्तिवारण 'अनेके' ति समवेतविशेषणम् । अस्याश्रयमाह—'द्रव्ये' ति । सामान्यं विभजते—'तद्वि' ति । परसामान्यमाह—'सत्ते' ति । अपरसमासान्यमाह—'अपर' मिति । अधिकदेशवृत्तित्वात्सत्तायाः परत्वम् । तदपेक्षया न्यूनदेशवृत्तित्वमपरत्वम् । द्रव्यत्वाद्यपेक्षया अधिकदेशवृत्तित्वात्सत्तायाः परत्वम् । तदपेक्षया न्यूनदेशवृत्तित्वात् द्रव्यत्वादेरपरत्वं बोध्यम् । विशेषपदार्थं लक्षयति—'नित्यद्रव्ये' ति । घटत्वादिवारणाय 'नित्यद्रव्यवृत्तय' इति । आत्मत्वमनस्त्वयोरतिव्याप्तिवारणया 'आत्मत्वमनस्त्वाभिन्नत्वे सति' इत्यधिकमपि विशेषलक्षणे निवेश्यम् । 'व्यावर्तका' इति । नित्यद्रव्याणां परस्परभेदसाधका इत्यर्थः । अयमत्राशयः—नैयायिकैः स्वीकृता ये पदार्थाः तेषु

*तत्र आधेयाः समवायप्रतियोगिनः। आधाराः समवायानुयोगिन इति बोध्यम्।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लोकाऽप्रसिद्धा अपि केचन केवलशास्त्रवासनयैव ज्ञातव्याः। यथा लोके घटस्य तद्वृत्तिघटत्वधर्मस्य भेदं तयोः सम्बन्धञ्च कोपि स्वानुभवेन न जानाति परं तार्किकाणां मते तदस्ति । एवमेव प्राकृतजनबुध्यगोचरो विशेषनामा पदार्थोऽपि नैयायिकैरङ्गीकृतः । तत्रेयं तेषां युक्तिरस्ति—घटादिकार्यद्रव्याणां परस्परं भेदोऽवयवभेदेनैवानुमीयते, तच्च क्रमशोऽनुमीयमानः "एतत् द्व्यणुकं तस्मात् द्व्यणुकाद् भिद्यते एतत्परमाणुसमारब्धत्वात्" इत्यन्तमेवानुमीयते । परं परमाणुषु नित्यत्वादवयवान्तराभावात् तथा अनुमानं न भवितुमर्हति, नहि परमाणवः केनापि द्रव्येण समारब्धाः=जन्याः सन्ति, अस्ति च परमाणूनां भेदः। तस्माद् यः कश्चन तेषां भेदको धर्मविशेषः स एव "विशेष" इतिनाम पदार्थः । सच सर्वनित्यद्रव्यवृत्तिः अनन्तश्च । नित्यद्रव्याणामसङ्ख्येयत्वात् । विशेषाणां परस्परं भेदः स्वत एव । सेयं कृसृष्टिर्नवीनैः शिष्यहितमिच्छद्भिर्न स्वीक्रियते इत्यन्यदेतत् ।

(प्रश्नाः)–सामान्यसमवायविशेषाणां लक्षणं लिख ? समवायस्य आश्रयं ब्रूहि ? विशेषपदार्थसाधने युक्तिं दर्शय ?

समवायस्य लक्षणमाह—'नित्य' इति । संयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय 'नित्य' इति । आकाशादावतिव्याप्तिवारणाय 'सम्बन्ध' इति । मीमांसकाभिमतस्वरूपसम्बन्धेऽतिव्याप्तिवारणाय 'स्वरूपसम्बन्धभिन्नत्वे सति नित्यसम्बन्धत्वं समवायत्व' मिति लक्षणं बोध्यम् । समवायस्य वृत्तितामाह—'अयुतसिद्धे' ति । अयुतसिद्धलक्षणमाह—'ययो' रिति । अयुतसिद्धलक्ष्यमाह—'यथे' ति । समवायसाधकमनुमानन्तु—' नीलो घटः रूपी पटः" इति विशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशेष्यसम्बन्धविषया विशिष्टबुद्धित्वात् दण्डी पुरुष इति विशिष्टबुद्धिवत्' इति

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बोध्यम् । अवयवावयविनाविति । द्रव्यसमवायिकारणमवयवः । जन्यद्रव्यमवयवि । विशिष्टप्रतीतिनियामकत्वं सम्बन्धत्वम् इति सम्बन्धसामान्यलक्षणम् ।

अनादिः सान्तः प्रागभावः । उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्य । सादिरनन्तः प्रध्वंसः । उत्पत्त्यनन्तरं कार्यस्य । त्रैकालिकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽत्यन्ताभावः । यथा भूतले घटो नास्तीति । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽन्योन्याभावः । यथा घटःपटो न भवतीति । सर्वेषां पदार्थानां यथायथमुक्तेष्वन्तर्भावात् सप्तैव पदार्था इति सिद्धम् ।

कणादन्यायमतयोर्बालव्युत्पत्तिसिद्धये ।
अन्नम्भट्टेन विदुषा रचितस्तर्कसङ्ग्रहः ॥

अभावपदार्थं सप्रपञ्चं निरुपयन् आदौ प्रागभावस्य लक्षणमाह— अनादि' रिति अभावसामान्यलक्षणन्तु–प्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वमभावत्वमिति । यस्याभावः स तस्य 'प्रतियोगी' इत्युच्यते । यथा भूतले घटाभावः, तस्याभावस्य घटः प्रतियोगी । एवं पटाभावस्य पटः प्रतियोगी इत्यादूह्यम् तत्र 'अनादिःसान्त' इति प्रागभावलक्षणम् । घटादावतिव्याप्तिवारणाय 'अनादि' रिति । आकाशादावतिव्याप्तिवारणाय 'सान्त' इति चोक्तम् । प्रागभावस्य कालं दर्शयति—'उत्पत्ते'रिति । कार्यस्योत्पत्तेः प्राक् स्वप्रतियोगिसमवायिकारणे वर्त्तते इत्यर्थः । 'इह तन्तुषु पटो भविष्यति' इति प्रागभावस्याऽऽकारः । प्रध्वंसाभावस्य लक्षणमाह—'सादि' रिति । उत्पत्त्यनन्तरमिति—कार्यस्योत्पत्त्यनन्तरं स्वप्रतियोगिसमवायिकारणवृत्तिः इति । सच 'घटोध्वस्त' इत्याकारकप्रतीतिविषयः । घटादावतिव्याप्ति-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वारणाय 'अनन्त' इति । आकाशादावतिव्याप्तिवारणाय "सादि" रितिचोक्तम् ॥

अत्यन्ताभावं लक्षयति—"त्रैकालिक" इति । नित्यसंसर्गाभावत्वमत्यन्ताभावत्वमिति बालानां कृते सरलं लक्षणम् । तस्य प्रतीतिं दर्शयति 'यथा भूतले' इति । यथा वा 'वायौ रूपं नास्ति' इति वायौ कालत्रयेपि रूपाभावात् अत्यन्ताभावः । अन्योन्याभावस्य लक्षणमाह—'तादात्म्ये'ति *। प्रागभावप्रध्वंसयोरतिव्याप्तिवारणाय 'तादात्म्ये' त्युक्तम् । अन्योन्याभावस्य प्रतीतिं दर्शयति—"घटः पटो न" इति । एवमेव 'गौरश्वो न' 'शुकः कपोतो न' इत्यादिप्रतीतिविषयो योऽभावः स एवान्योन्याभाव इत्युच्यते ।

ननु—प्रमाणप्रमेयाद्याः षोडशपदार्था गोतमेन महर्षिणा न्यायशास्त्रे ग्रथिताः तत् कथं सप्तैव पदार्थाः इत्याशङ्कायां स्वग्रन्थस्य न्यूनतां परिहरति—'सर्वेषा'मिति । एष्वेव सप्तसु पदार्थेषु इतरेषां पदार्थानामन्तर्भावः तस्मान्न ग्रन्थस्य न्यूनतेति भावः । अन्तर्भावरीतिर्बृहद्ग्रन्थेषु वर्त्तते, प्रकृते बालानां काठिन्यं मत्वा न दर्शिता, परिचयमात्रन्तु प्रकाशितम् ।

---

* तादात्म्यम् अवच्छेदकसम्बन्धः । तदवच्छिन्नप्रतियोगिताको योऽभावः सोऽन्योन्याभावः । घटे हि पटतादात्म्यं नास्ति, किन्तु तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नपटनिष्ठप्रतियोगितानिरूपिताभाव एव वर्त्तते स एवान्योन्याभावः । 'येन सम्बन्धेन यन्नास्ति' इत्युच्यते तन्निष्ठप्रतियोगितायां स सम्बन्धोऽवच्छेदकः। यथा 'भूतले संयोगेन घटो नास्ति'इत्युच्यमाने संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकाभावोऽस्ति इत्यर्थः, तादृशाभावीयप्रतियोगितायां संयोगसम्बन्धस्यावच्छेदकत्वात् । प्रकृते'घटतादात्म्येन पटो नास्ति' इत्युच्यमाने तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नपटनिष्ठप्रतियोगितानिरूपिताभावोस्तीत्यर्थः। तादृशाभावीयप्रतियोगितायां तु तादात्म्यसम्बन्धस्याऽवच्छेदकत्वादिति लक्षणसमन्वयः इति शिवम् ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इदन्तु बोध्यम्—पदार्थज्ञानस्य परमं प्रयोजनं मोक्षः । स च न्यायमते एकविंशतिदुःखध्वंसरूपः । एकविंशतिदुःखानि तु—शरीरम्, षट् इन्द्रियाणि, षट् विषयाः, षट् बुद्धयः, सुखम्, दुःखमिति ज्ञेयानि । यदा पदार्थानां तत्त्वज्ञानं भवति तदा देहादिषु आत्मत्वाभिमानरूपं मिथ्याज्ञानं नश्यति, तन्नाशे रागादिदोषाणां नाशः, तेन प्रवृत्त्यनुपपत्तिः, ततो जन्मापैति, जन्मापाये दुःखानि अपियन्ति । उक्तञ्च महर्षिणा—"दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः" इति । एवं पदार्थज्ञानं विना मोक्षो न जायत इति शिवम् ॥

चन्द्रवस्वङ्कचन्द्रेब्दे (१९८१) वैक्रमे धातृनामके ।
मधौ मासे दले शुक्ले मेषार्के शनिवासरे ॥ १ ॥
पञ्चमे जार्जभूपेन्द्रे भारते सति शासति ।
नृसिंहेन मया विज्ञा न्यायशास्त्रप्रवेशिका ॥ २ ॥
तर्कसङ्ग्रहटीकेयं पूरिता बालबोधिनी ।
उमाधवो माधवश्च तुष्येतां तेन कर्मणा ॥ ३ ॥

इतिश्रीपण्डितदेवीदासतनुजनुषा सारस्वतवंशावतंसेन
सतीविष्णुदेवीगर्भजेन स्यालकोटवास्तव्य-जैनन्याय-
विशारद-कवितार्किक-दर्शनाचार्य-नृसिंहदेव-शास्त्रिणा
विरचिता 'बालबोधिनी' नाम तर्कसङ्ग्रहटीका समाप्ता ।

॥ शिवोम् ॥

समाप्त

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ॐ

तर्कसंग्रह की भाषा टीका

विघनहरनपदकञ्जहृदय धरि मात शारदा ध्याइ ।
भाषा करौं तर्कसंग्रह की सरल सुबोध बनाइ ॥

द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य, विशेष, समवाय, अभाव—यह * सात पदार्थ हैं। पृथिवी, जल, तेज, वायु, आकाश, काल, दिशा, आत्मा, मन—यह नौ द्रव्य हैं।

रूप, रस, गन्ध, स्पर्श, सङ्ख्या, परिमाण, पृथक्त्व, संयोग, विभाग, परत्व, अपरत्व, गुरुत्व, द्रवत्व, स्नेह, शब्द, बुद्धि, सुख, दुःख, इच्छा, द्वेष, प्रयत्न, धर्म, अधर्म, संस्कार—यह चौवीस **गुण** हैं। उत्क्षेपण, अपक्षेपण, आकुञ्चन, प्रसारण, गमन यह पांच '**कर्म**' है। पर तथा अपर भेद से **सामान्य** दो प्रकार का है। सामान्य, सत्ता, जाति यह समानार्थक जानने। † नित्यद्रव्यवृत्ति=नित्य द्रव्यों में रहनेवाले **विशेष** अनन्त हैं अर्थात् विशेष पदार्थ की संख्या का कोई अन्त नहीं। यह **स्वतोव्यावर्त्तक** होते हैं अर्थात् अपने भेद के साधक आपही हैं। नित्यपदार्थों का परस्पर भेद प्रतीत कराते हुए अपने भेद की प्रतीति के लिये किसी अन्य की अपेक्षा नहीं करते, यही विशेषों का विशेषपन है। नित्यसम्बन्ध को **समवाय** कहते हैं, और वह एक ही होता है। ‡ **अभाव** चार प्रकार है। एक प्रागभाव, दूसरा प्रध्वंसाभाव, तीसरा अत्यन्ताभाव, चौथा अन्योन्याभाव। (इसका विशेष विचार ग्रन्थसमाप्ति पर किया जायगा)।

इति पदार्थोद्देशप्रकरणम्

---

* अर्थात् न न्यून संख्यावाले हैं न अधिक संख्यावाले हैं किन्तु सात ही हैं।

† पृथिवी, जल, तेज, वायु इन चारों के परमाणु, आकाश, काल, दिशा, आत्मा, मन—यह सब मिलकर नौ पदार्थ **नित्यद्रव्य** कहाते हैं।

‡ राम ने कृष्ण से कहा कि—तुम्हारी लेखनी कहां है मुझे लिखने के लिये चाहिये। कृष्ण ने उत्तर दिया—मेरी लेखनी यहां नहीं है, सो '**नहीं है**' इस प्रकार नास्तिप्रतीत का विषय जो पदार्थ है उसको **अभाव** जानना चाहिये।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain: Digitization by eGangotri

(अब उद्दिष्ट पदार्थों के क्रमानुसार उनका लक्षण कथन करते हैं।)

समवायेन गन्धवती=जिस में समवाय सम्वन्ध से गन्ध रहे उसको **पृथिवी** कहते हैं वह दो प्रकार की है **नित्य** और **अनित्य**। परमाणुरूप पृथिवी **नित्य** तथा उससे भिन्न द्व्यणुक से लेकर महापृथिवीपर्य्यन्त सब कार्यरूप **अनित्य** हैं अनित्य पृथिवी के पुन: तीन प्रकार हैं—शरीर, इन्द्रिय और विषय। अस्मदादि जीवों के भोग का स्थान जो देह है यह **शरीर** पार्थिव (पृथिवी) जानो। नासिका के अग्रभाग में रहनेवाला गन्ध के प्रत्यक्ष का साधन जो घ्राण वह '**इन्द्रिय**' रूप पृथिवी है। अन्य=सब मृत्तिका पाषाण आदि **विषय** पृथिवी जाननी चाहिये

समवायसम्बन्ध से शीतस्पर्शवाला पदार्थ **जल** कहाता है। (पृथिवी की न्याईं) जल भी नित्य, अनित्य भेद से दो प्रकार का है। नित्य जल परमाणुरूप तथा द्व्यणुकादि कार्यरूप सब जल अनित्य है। शरीर, इन्द्रिय तथा विषय भेद से अनित्य जल पुन: तीन प्रकार का होता है। **शरीररूप** जल वरुणलोक में प्रसिद्ध है। खट्टे मिठ्ठे आदि रस के प्रत्यक्ष का साधन रसना **इन्द्रिय** जो जिह्वा के अग्रदेशवर्त्ती है वह भी जल का कार्य होने से "जलीय" है। अन्य सब सरित्, नदी, समुद्रादि **विषय** रूप जल जानना चाहिये। समवाय-सम्वन्ध से उष्णस्पर्शवाले को **तेज** कहते हैं। नित्य अनित्य भेद से तेज दो प्रकार का है। परमाणुरूप तेज नित्य, कार्यरूप तेज **अनित्य** है कार्यतेज शरीर, इन्द्रिय, विषय भेद से तीन प्रकार का है। शरीर (तेज) आदित्य लोक में प्रसिद्ध है। रूप वा रूपवाले द्रव्य के प्रत्यक्षज्ञान का साधन जो चक्षु:, वह इन्द्रियरूप तेज है, जो कि कृष्णतारा के अग्रभाग में रहता है। विषयरूप तेज चार प्रकार का है—भौम, दिव्य, उदर्य, आकरज। वह्नि आदिक **भौम**, जलों में होनेवाला विद्युदादि **दिव्य**, भुक्त अन्नादि आहार के रसरूप परिणाम का हेतु **उदर्य** और सुवर्णादि **आकरज** जानना

रूप से रहित अर्थात् जिस में रूप का अत्यन्ताभाव हो तथा समवाय सम्वन्ध से स्पर्श रहे उसका नाम **वायु** है। वायु भी नित्य, अनित्य भेद से दो प्रकार का होता है। परमाणुरूप वायु **नित्य** और द्व्यणुकादि महावायुपर्यन्त कार्य-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

-रूप सब अनित्य वायु जानना। शरीर इन्द्रिय तथा विषय भेद से अनित्य वायु तीन प्रकार का है। वायुलोक में शरीर है अर्थात् शरीरात्मक अनित्यवा-वायु, वायुलोक में प्रसिद्ध है। स्पर्श के प्रत्यक्ष का साधन त्वक् इन्द्रिय (इन्द्रिरूप वायु) है। यह इद्रिय सर्वशरीरव्यापि=सर्वशरीर में रहता है। वृक्षादिकम्पन के हेतभूत वायु को विषयरूप वायु जानो। शरीर के अन्दर सञ्चरण करनेवाले वायु का नाम प्राण है। यद्यपि प्राणवायु एक है तथापि उपाधि=स्थानभेद से प्राण अपान आदि अनेक–संज्ञावाला (अनेक प्रकार का) है। उक्तञ्चः—

हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः।
उदानः कण्ठदेशे च व्यनः सर्वशरीरगः॥

हृदयवृत्ति वायु **प्राण**, गुदावृत्ति **अपान**, नाभिवर्त्ती **समान**, कण्ठदेश-वृत्ति **उदान**, सर्वशरीरवर्त्ती वायु **व्यान** कहाता है। समवायसम्बन्ध से शब्द के आश्रय को **आकाश** कहते हैं (यह आकाश का लक्षण है)। आकाश * एक नित्य तथा विभु=सर्व-व्यापक है।

घटोऽतीतः, पटो भविष्यति जलं वर्त्तते=घट (नष्ट हो गया) था, पट होगा, जल विद्यमान है इसप्रकार अतीत–आदि व्यवहार का जो असाधारण कारण उसका नाम **काल** है। काल भी (आकाश की न्याईं) एक, नित्य, विभु है। † प्राची=पूर्व आदि व्यवहार का हेतु जो पदार्थ उसको **दिशा** कहते हैं।

समवाय सम्बन्ध से ज्ञान के अधिकरण का नाम **आत्मा** है। जीवात्मा, परमात्मा भेद से (समान्यतः) आत्मा दो प्रकार का है। जगत् की उत्पत्ति आदि के कर्त्ता, सर्वज्ञ, सर्व शक्तिमान् ईश्वर चेतन को **परमात्मा** कहते हैं। सुख दुःख से रहित परमात्मा एक ही है (इसको जीवात्मा की न्याईं कदापि सुख दुःख का भोग नहीं होता क्योंकि यह असङ्ग निर्विकार है)। जीवात्मा प्रत्येक

---

* आकाश का कोई भेद नहीं। घटाकाश मठाकाश इत्यादि व्यवहार घट मठ की उपाधि से होता है। जिसका उत्पत्ति और नाश न हो उसको नित्य कहते हैं। प्रत्येक मूर्त=परिच्छिन्न पदार्थ के साथ सयोगी पदार्थ को "व्यापक" कहते हैं। हय न्यायशास्त्र का सङ्केत है।

† दिशा का प्राची प्रतीची आदि भेद भी वास्तव नहीं किन्तु औपाधिक है जैसा कि संस्कृत टीका में स्पष्ट कर दिया गया है।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शरीर में भिन्न २ होते हैं परन्तु प्रत्येक जीवात्मा नित्य और विभु होता है।

सार यह कि—जीवात्मा असङ्ख्यात हैं,सुखदुखादि भोग की विचित्रता से प्रत्येक शरीर में भिन्न भिन्न माने गए हैं। यदि सब शरीरों में एक जीवात्मा हो तो एक शरीर में सुख वा दुःख के होने पर सब प्राणी समान ही सुखी दुःखी होने चाहिये, पर ऐसा नहीं होता।

सुख दुःख की प्रतीति के साधन अन्तरिन्द्रिय को **मन** कहते हैं। वह परमाणु= परमसूक्ष्म, निरवयव, नित्य तथा अनन्त है—अर्थात् जैसे जीवात्मा असङ्ख्यात है वैसे ही प्रत्येक शरीर में मन भी भिन्न २ हैं, उसकी संख्या का कोई अन्त नहीं।

इति द्रव्यनिरूपणम्

अथ गुणनिरूपणम्

जो विशेषगुण केवल चक्षुः इन्द्रिय का विषय है उसको **रूप** कहते हैं। शुक्ल, नील, पीत, रक्त, हरित, कपिश, चित्र भेद से रूप सात प्रकार का है। रूपगुण पृथिवी, जल, तेज इन तीनों में रहता है। (अर्थात् पृथिव्यादि तीन ही रूपवाले हैं) यह रूप पृथिवी में सात प्रकार का, जल में अभास्वर शुक्ल, तेज में भास्वर शुक्ल होता है। जो दूसरे का प्रकाशक न हो उसको **अभास्वर** जथा जो दूसरे का प्रकाश करे वह **भास्वर** जानना।

रसना इन्द्रिय के विषय गुण का नाम **रस** है। मधुर, आम्ल, लवण कटु, कषाय, तिक्त, भेद से रस छः प्रकार का होता है। रसगुण पृथिवी तथा जल इन दोनों में ही होता है अन्यत्र नहीं। पृथिवी में छः प्रकार का और जल में एक मधुर ही (रस) जानो।

घ्राण इन्द्रिय के विषय–भूत गुण को **गन्ध** कहते हैं। सुरभि असुरभि भेद से गन्ध दो प्रकार का है। यह एकमात्र पृथिवीवृत्ति है। पृथिवी को छोड़ कर अन्यत्र किसी द्रव्य में समवायसम्बन्ध से गन्ध नहीं रहता।

केवल त्वक् इन्द्रिय का विषय–भूत जो विशेषगुण उसको **स्पर्श** कहते हैं। शीत, उष्ण, अनुष्णाशीत भेद से स्पर्श तीन प्रकार का है। पृथिवी जल,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तेज तथा वायु इन चार द्रव्यों में ही स्पर्श रहता है (अन्यत्र नहीं)। शीतस्पर्श जलवृत्ति, उष्णस्पर्श तेजोवृत्ति, अनुष्णाशीत स्पर्श पृथिवी–वायुवृत्ति होता है।

रूपादि चार (रूप, रस, गन्ध, स्पर्श) पृथिवी में पाकज और अनित्य होते हैं। अन्यत्र=जल, तेज, वायु में अपाकज ही है, किन्तु नित्यवृत्ति नित्य, द्व्यणुकादि अनित्य वृत्ति अनित्य होते हैं। विलक्षण=विजातीय तेजःसंयोग का नाम पाक और पाक से होने वाले को **पाकज** कहते हैं। पाकज न हो उस का नाम **अपाकज** है।

अयमेकः=यह एक है, इमौ द्वौ=यह दो हैं इत्यादि व्यवहार का जो असाधारण कारण उसका नाम **संख्या** है। संख्या गुण सब द्रव्यों (नौ द्रव्यों) में रहता है। एकत्व=एक (संख्या) से लेकर परार्धपर्यन्त संख्या मानी गई है जैसा कि–संस्कृत टीका में लिख आए हैं। किन्तु इतना और विशेष ध्यान में रखना चाहिये कि–नित्यवृत्ति एकत्व नित्य, अनित्यपदार्थवृत्ति एकत्व अनित्य, और द्वित्वादि (अपेक्षाबुद्धिजन्य) सब संख्या अनित्य होती है।

यह छोटा है, यह बड़ा है इत्यादि व्यवहार का असाधारण जो गुण उस को **परिणाम** कहते हैं। वह नौ द्रव्यों में रहता है, और अणु, महत्, दीर्घ, ह्रस्व भेद से चार प्रकार का है।

यह इससे पृथक् है इस व्यवहार के असाधारण कारण को **पृथक्त्व** कहते हैं। **पृथक्त्व** गुण भी सब द्रव्यों में रहता है। **इमौ संयुक्तौ**=यह दोनों संयुक्त=मिले हुए हैं इस प्रकार के व्यवहार का जो असाधारण कारण उसका नाम **संयोग** है। संयोगगुण भी नौ द्रव्यों में रहता है।

संयोग के नाशक गुण को **विभाग** कहते हैं। यह भी द्रव्यमात्र वृत्ति जानना।

"यह इससे परे है और यह वरे है" इत्याकारक व्यवहार के असाधारण कारण को **परत्वाऽपरत्व** कहते हैं अर्थात् **'यह परे है'** इस व्यवहार के हेतु गुण का नाम **परत्व** तथा **'यह अपर है'** इस व्यवहार के हेतु गुण का नाम **अपरत्व** है। परत्व, अपरत्व दोनों पृथिवी, जल, तेज वायु और मन इन पांच द्रव्यों में रहते हैं। परन्तु वह (दोनों) दिक्कृत=दैशिक

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तथा कालकृत=कालिक भेद से दो प्रकार के हैं। दूरस्थ वस्तु में **दैशिक परत्व** समीपस्थ वस्तु में **दैशिक अपरत्व** रहता है। ज्येष्ठपुत्रादि में **कालिक परत्व** तथा कनिष्ठ में **कालिक अपरत्व** जानना।

आद्य=प्रथम पतनक्रिया का जो असमवायिकारण गुण उस का नाम **गुरुत्व** है। गुरुत्वगुण पृथिवी तथा जल दोनों में ही रहता है (अन्यत्र नहीं)।

प्रथम स्यन्दनक्रिया का असमवायिकारण जो गुण उसका नाम **द्रवत्व** है। पृथिवी, जल, तेज इन तीन द्रव्यों में द्रवत्व रहता है। द्रवत्व गुण दो प्रकार का है एक **सांसिद्धिक** दूसरा **नैमित्तिक**। सांसिद्धिक जलवृत्ति और नैमित्तिक पृथिवीतेजोवृत्ति जानना। अर्थात् घृतादि पृथिवी में और सुवर्णादि तेज में अग्निसंयोग निमित्त से द्रवत्व की उत्पत्ति होती है।

चूर्ण=गोधूमचूर्ण तथा मृत्तिका आदि पदार्थों के पिण्डीभाव का हेतु जो गुण उसका नाम **स्नेह** है। स्नेह केवल जल में रहता है।

श्रोत्र इन्द्रिय का विषय जो गुण उसको **शब्द** कहते हैं। शब्द गुण केवल आकाशवृत्ति है। ध्वन्यात्मक=ध्वनिरूप तथा वर्णात्मक=अक्षरूप भेद से शब्द दो प्रकार का है। भेरी आदि के ताडन से होनेवाले शब्द को **ध्वन्यात्मक** तथा संस्कृतभाषादि **वर्णात्मक** जानना।

व्यवहारमात्र का हेतुभूत जो ज्ञानगुण उसको **बुद्धि** कहते हैं। बुद्धि दो प्रकार की है। एक स्मृति, दूसरी अनुभव। संस्कारमात्रजन्य=केवल भावनात्मक संस्कार से होनेवाले ज्ञान **स्मृति** और स्मृतिभिन्न ज्ञान को **अनुभव** कहते हैं। (स्मृति स्मरण दोनों पर्याय शब्द हैं)।

अनुभव दो प्रकार का है एक "यथार्थ" दूसरा "अयथार्थ"। (उस) धर्मवाले में (उसी) धर्म को विषय करनेवाला ज्ञान **"यथार्थ"** कहाता है जैसा कि रजत में **इदं रजतम्**=यह रजत है इत्याकारक ज्ञान "यथार्थज्ञान" है। इसी को **प्रमा** कहते हैं।

अभिप्राय यह है कि–**इदं रजतम्** इस ज्ञान में रजत धर्मी=विशेष्य है, रजत में रजतत्व धर्म प्रकार=विशेषण है, रजतत्व और रजत दोनों का का परस्पर समवाय संसर्ग है। रजतत्वप्रकारवाले रजत में जो रजत को विषय करनेवाला "इदं रजतम्" इत्याकारक ज्ञान, वही यथार्थज्ञान कहाता है। ऐसा अन्यत्र भी जान लेना।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उसधर्म के अभाववाले पदार्थ में उस धर्म को विषय करनेवाला ज्ञान **"अयथार्थ"** होता है । जैसा कि—शुक्ति में **इदं रजतम्**=यह रजत है इत्याकारक ज्ञान **अयथार्थ** ज्ञान है इस को **अप्रमा** भी कहते हैं । सार यह कि—सचा ज्ञान **प्रमा** झूटा ज्ञान **अप्रमा** होता है ।

कुछ चमकीलापन देख कर शुक्ति में जो रजताकार ज्ञान हुआ वह रजतत्वधर्मवाले धर्मी को विषय करनेवाका नहीं किन्तु रजत्वधर्माभाव-वाली जो शुक्ति, उसको रजतस्वरूप से विषय करता है, यही उस ज्ञान का अयथार्थत्व=मिथ्यापन जानना ।

यथार्थ अनुभव चार प्रकार होता है—(१) प्रत्यक्ष, (२) अनुमिति, (३) उपमिति तथा (४) शब्द । उक्त चतुर्विध अनुभव का **करण** भी चार प्रकार का है–(१) प्रत्यक्ष (२) अनुमान (३) उपमान (४) शब्द । अर्थात् प्रत्यज्ञान (प्रमा) का कारण प्रत्यक्ष, अनुमितिज्ञान (प्रमा) का करण अनुमान, उपमितिज्ञान (प्रमा) का करण उपमान और शाब्दीज्ञान (शाब्दज्ञान) का करण शब्द प्रमाण जानना ।

अव प्रसङ्गसङ्गति से कारणादि का लक्षण दर्शाते हैं–

व्यापारवाले असाधारण कारण को **करण** कहते हैं । कार्य की उत्पत्ति के अव्यवहित पूर्व क्षण में विद्यमान का नाम **कारण** हैं । और जो प्रागभाव का प्रतियोगी हो वह **कार्य** कहाता है अर्थात् जिसके उत्पन्न होते ही उस के प्रागभाव का नाश हो जाय वह **कार्य** जानना ।

समवायि, असमवायि, निमित्त भेद से कारण तीन प्रकार का होता है । जिस में समवाय सम्बन्ध से कार्य (की) उत्पन्न (उत्पत्ति) हो उसको **समवायि कारण** कहते हैं । जैसा कि=तुन्तएं पट का समवायिकारण है और स्वगत=स्वनिष्ठ रूपादि गुणों का (गुणों के प्रति) पट भी समवायिकारण है । क्योंकि कार्यभूत पट तन्तुओं में समवायसम्बन्ध से रहता है अर्थात् तन्तु पट का नित्यसम्वन्ध है, जैसे घट से पृथक् होकर पट स्वतन्त्र रह सकता है वैसे तन्तुओं से पृथक् होकर पट कदापि नहीं रह सकता । एवं पट के रूपादि गुण भी समवेत होकर पट में रहते हैं अतः पट के कार्य हैं ।

कार्य अथवा कारण के साथ एक अर्थ=पदार्थ में समवेत होकर जो कार्य का उत्पादक होता है उसका नाम **असमवायिकारण** है । जैसा कि—

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तन्तुसंयोग पट के प्रति, तथा तन्तुरूप (तन्तुनिष्ठ रूप) पटवृत्ति रूप के प्रति असमवायिकारण है।

अभिप्राय यह है कि–असमवायिकारण दो प्रकार का होता है–एक कार्यैकार्थप्रत्यासत्ति से, दूसरा कारणैकार्थप्रत्यासत्ति से, प्रथम का उदाहरण **तन्तुसंयोग** है–क्योंकि–पटकार्य के साथ एक तन्त्वात्मक अर्थ में समवाय-सम्बन्ध से वर्त्तमान होता हुआ तन्तुसंयोग पटकार्य का जनक होने से प्रथम असमवायिकारण है। जिस तन्तु में पट ने समवेत होना है उसकी उत्पत्ति के पूर्व ही तन्तुसंयोग उस तन्तु में सववेत है और पट का जनक=कारण है। इसी को (इस सम्बन्ध को) **कार्यैकार्यप्रत्यासत्ति** कहते हैं। दूसरी प्रत्यासत्ति घटाने की यह रीति है—

पटगत रूप के प्रति * कारण जो पट, उस कारणीभूत पट के साथ एकतन्तु अर्थ में समवेत हुआ तन्तुगत रूपादिगुण, पटनिष्ठ रूपादि गुणों के प्रति कारण होने से दूसरा **असमवायिकारण** है। इसी को **कारणैकार्थप्रत्यासत्ति** कहते हैं। यही रीति सर्वत्र (अन्य गुणक्रियादि की उत्पत्ति में) जान लेनी चाहिये।

उक्त दो कारणों से भिन्न कारण को **निमित्तकारण** कहते हैं जैसा कि–पट के प्रति तुरीवेमादिक तथा घट के प्रति दण्डचक्रादिक निमित्त कारण हैं। एवं कुलाल तन्तुवायादि।

उक्त तीन कारणों के मध्य जो आसाधारण=व्यापारसम्बन्धावच्छिन्न कारण होता है उसी को † **करण** कहते हैं।

प्रत्यक्षज्ञान के कारण की भी **प्रत्यक्ष** सञ्ज्ञा है। इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्य=चक्षुरादि इन्द्रिय और घटपटादि विषयों के परस्पर सन्निकर्ष से उत्पन्न होनेवाले ज्ञान को **प्रत्यक्ष** (प्रत्यक्षप्रमा) कहते हैं। प्रत्यक्षज्ञान दो प्रकार का है–एक निर्विकल्पक, दूसरा सविकल्पक। निष्प्रकारक अर्थात् प्रकारतादि सम्बन्ध से

---

* अपने २ समवायिकारण से उत्पन्न हुआ कार्य अपनी उत्पत्ति के दूसरे क्षण में स्वनिष्ठ रूपादि गुण वा क्रिया को उत्पन्न करता है यह न्यायशास्त्र का सिद्धान्त है।

† पाणिनिमुनि ने इसी कारण को साधकतम मानकर इसकी करण-संज्ञा की है —**साधकतमं करणम्** (१ । ४ । ४२) इति।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रहित ज्ञान को **निर्विकल्पक** कहते हैं। जैसाकि—इदं किञ्चित्=यह कुछ है। इस ज्ञान में पुरोवर्त्तिपदार्थनिष्ठ विशेष्यता, प्रकारता, संसर्गतारूप विषयता का किञ्चिन्मात्र भी भान नहीं होता किन्तु पुरोवर्त्ति वस्तु का उक्ताकार संमुग्धज्ञान ही **निर्विकल्पक** कहाता है। सार यह कि—धर्मधर्मिभात्र की कल्पना से रहित ज्ञान को "निर्विकल्प" कहते हैं। सप्रकारक ज्ञान का नाम **सविकल्पक** है अर्थात् जिसमें उक्त तीनों विषयता प्रतीत हों या यों कहो कि--जो ज्ञान धर्मधर्मिभाव को विषय करता है उसको **सविकल्पक** कहते हैं। जसा कि–डित्थोऽयम्=यह डित्थ है, व्राह्मणोऽयम=यह व्राह्मण है श्यामोऽयम्=यह श्याम है, इत्यादि नाम जाति आदि सम्बन्ध को विषय करने वाला ज्ञान 'सविकल्पक' है।

प्रत्यक्ष ज्ञान का हेतु इन्द्रियार्थ सन्निकर्ष छः प्रकार का है-(१) संयोग (२) संयुक्त समवाय (३) संयुक्तसमवेत समवाय (४) समवाय (५)ससवेत-समवाय (६) विशेषणविशेष्यभाव। इनके यथाक्रम उदाहरण—

चक्षुद्वारा घटविषयक प्रत्यक्ष की उत्पत्ति में **संयोगसन्निकर्ष** होता है, क्योकि घट के साथ चक्षुरिन्द्रिय का संयोग होकर ही **'अयं घटः**= यह घट है इत्याकारक प्रत्यक्ष हो सक्ता है (अन्यथा नहीं)। घटगत (घटवृत्ति) रूप के प्रत्यक्ष में **संयुक्तसमवयासन्निकर्ष** है क्योंकि–चक्षुःसंयुक्त घट में रूप समवेत है अर्थात् रूप का समवाय सम्बन्ध है। रूपत्वजाति के प्रत्यक्ष में **संयुक्तसमवेतसमवाय'** सन्निकर्ष है क्योंकि–चक्षुःसंयुक्त जो घट, उसमें रूप समवेत है और उस रूप में रूपत्वजाति का समवाय है। श्रोत्र इन्द्रियद्वारा शब्द के साक्षात्कार में **समवाय** सन्निकर्ष होता है, क्योंकि=कर्णविवर=कर्ण छिद्र रूप आकाश ही श्रोत्र है, शब्द आकाश का गुण है, और गुणगुणी का (परस्पर) समवाय (सम्बन्ध) ही होता है। शब्दवृत्ति शब्दत्वजाति के प्रत्यक्ष में **समवेतसमवायसन्निकर्ष** जानना, क्योंकि—श्रोत्रसमवेत शब्द में शब्दत्व का समवाय होता है। अभाव के प्रत्यक्ष में **'विशेषणविशेष्य-भाव** सन्निकर्ष है। जैसा कि—**घटाभाववद् भूतलम्**=घटाभाववाला भूतल है इस प्रतीत से चक्षुःसंयुक्त भूतल में घटाभाव विशेषणरूप से भास रहा है अर्थात् भूतल में घटाभाव विशेषण, और भूतल उसका विशेष्य होने से अभाव के प्रत्यक्ष में **विशेषणविशेष्यभाव** सन्निकर्ष स्पष्ट है। इसप्रकार उक्त छः सन्निकर्ष से जन्य=उत्पन्न ज्ञान **प्रत्यक्ष** कहाता और उसका करण

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इन्द्रिय है, इसलिये इन्द्रिय को ही **प्रत्यक्ष प्रमाण** कहते हैं, यह सिद्ध हुआ-अर्थात् यह न्याय का सिद्धान्त जानना।

इति प्रत्यक्षपरिच्छेदः।

अनुमति के कारण को **अनुमान** कहते हैं। परामर्शजन्य=परामर्श से होनेवाले ज्ञान का नाम "अनुमिति" है। व्याप्तविशिष्ट=व्याप्तिरूपविशेषणवाले पक्षधर्मता ज्ञान को **परामर्श** कहते हैं। जैसा कि—"वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वतः"=वह्निव्याप्य अर्थात् वह्नि की व्याप्ति का आश्रयभूत जो धूम, उसवाला पर्वत है इत्याकारक ज्ञान "परामर्श" कहाता है या यों कहो कि—उक्ताकार ज्ञान परामर्श का आकार है। उक्त परामर्श से जन्य (परामर्श के उत्तर काल में होनेवाला) जो "पर्वतो वह्निमान्"=पर्वत वह्निवाला है यह ज्ञान, यही "अनुमिति" है।

अब व्याप्ति का लक्षण कहते हैं:—

"जहां जहां धूम है वहां वहां अग्नि है". इस प्रकार के साहचर्य नियम को अर्थात् साध्यसाधन के सामानाधिकरण्य सम्बन्ध को **व्याप्ति** कहते हैं। (धूमादि) व्याप्य पदार्थों का पर्वतादि पक्ष में वृत्तित्व=होना ही **पक्षधर्मता** है।

अनुमान दो प्रकार का होता है एक स्वार्थ,दूसरा परार्थ। स्वानुमिति=स्वनिष्ठ=स्वसमवेत अनुमिति के हेतुभूत अनुमान का नाम **स्वार्थानुमान** है। तथाहि=जैसाकि–स्वयमेव कोई अनुमिति ज्ञान का इच्छुक पुरुष पुनः वह्निधूम के दर्शन से "जहां धूम होता है वहां अवश्य अग्नि होती है" इत्याकारक महानसादिकों में व्याप्ति को जानकर पर्वत के समीप प्राप्त होकर पर्वतवृत्ति अग्नि में संशयवाला हुआ, पर्वत में धूम को देखकर (मन ही मन में) कहता है कि—जहां२ धूम होता है वहां २ अवश्य अग्नि होती है। इस व्याप्तिस्मृति के अनन्तर उस पुरुष को (उस पुरुष के हृदय में) **वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वतः**=यह ज्ञान=परामर्शज्ञान उत्पन्न होता है इसी को न्यायशास्त्र की परिभाषा में **लिङ्गपरामर्श** भी कहते हैं। इस ज्ञान के अव्यवहित उत्तर क्षण में उस पुरुष को **पर्वतो वह्निमान्**=पर्वत अग्निवाला है यह ज्ञान (उत्पन्न) होता है इसी का नाम "अनुमिति" है सो यही **स्वार्थानुमान** कहाता है अर्थात् स्वार्थानुमान से होनेवाली अनुमिति को "स्वार्थानुमान" कहते हैं। और

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जो स्वयं धूम (लिङ्ग) से अग्नि (साध्य) का अनुमान कर के दूसरे को समझाने के लिये पञ्चावयव वाक्य का प्रयोग किया जाता है उसको **परार्थानुमान** कहते हैं। जैसा कि-**पर्वतो वह्निमान्**=पर्वत वह्निवाला है, **धूमवत्त्वात्**=धूमवाला होने से (धूमहेतु से)। **यो यो धूमवान् स स वह्निमान्** यथा महानसम्= जो २ धूमवाला है वह वह्निवाला है जैसे महानस। **तथा चायम्**=यह पर्वत वैसा है अर्थात् वह्निव्याप्य धूमवाला है। **तस्मात्तथा**=वह्निव्याप्य धूमवाला होने से ही यह वह्निवाला भी है। इस प्रकार पञ्चावयववाक्य द्वारा प्रतिपादन किए हुए लिङ्ग (धूम) से दूसरा पुरुष=(जिस को पर्वत में वह्नि का ज्ञान नहीं वह पुरुष) भी पर्वतादि में अग्नि को जान लेता है।

प्रतिज्ञा, हेतु, उदाहरण, उपनय, निगमन यह **पञ्चावयव** कहाते हैं **पर्वतो वह्निमान्** यह "प्रतिज्ञा वाक्य" है। एवं—**धूमवत्त्वात्** हेतु, **यो यो धूमवान् ससोऽग्निमान् यथा महानसम्** यह उदाहरण, **तथा चाऽयम्** यह उपनय, **तस्मात्तथा** यह निगमन जानना।

स्वार्थानुमिति तथा परार्थाऽनुमिति का लिङ्गपरामर्श ही कारण होता है इसलिए लिङ्गपरामर्श=अर्थात् लिङ्गपरामर्श का कारणी भूत व्याप्तिज्ञान ही (अनुमिति के प्रति कारण होने से) "अनुमान" कहाता है। अन्वयव्यतिरेक केवलान्वयि, केवलव्यतिरेकि भेद से लिङ्ग तीन प्रकार का होता है। अन्वय तथा व्यतिरेक दोनों से जिस की व्याप्ति हो उसको **अन्वयव्यतिरेक** कहते हैं। जैसा कि वह्नि साध्य की सिद्ध में "धूमवत्त्व" हेतु "अन्वयव्यतिरेकि" है, क्योंकि इसकी दोनों व्याप्ति बन सकती है। तथाहि—"जहां धूम है वहां अग्नि है जैसा कि महानस में, इस प्रकार (धूम की) **अन्वयव्याप्ति** और "जहां वह्नि नहीं वहां धूम भी नहीं" जैसा कि महाहृद में, इस प्रकार **व्यतिरेकव्याप्ति** जाननी।

सार यह है कि–साध्यसाधन की व्याप्ति को "अन्वयव्याप्ति" तथा केवल अन्वयव्याप्तिवाले लिङ्ग=हेतु को **केवलान्वयि** कहते हैं। जैसाकि–**घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वात्**=घट अभिधेय है प्रमेयत्व हेतु से। यहां (इस स्थापना में घट पक्ष, अभिधेयत्व साध्य, प्रमेयत्व हेतु है। सो "यत्र २ प्रमेयत्व तत्र २ अभिधेयत्वम्"=जहां २ प्रमेयत्व धर्म है वहां २ अवश्य अभिधेयत्व भी रहता है जैसा कि पटादि पदार्थों में देखा गया है। इस अनुमान में साध्यसाधन दोनों

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

की व्याप्ति है * व्यतिरेकव्याप्ति नहीं क्योंकि पदार्थ मात्र ही प्रमेयत्व और अभिधेयत्वधर्मवाला होता है।

केवल व्यतिरेकव्याप्तिवाले हेतु को **केवलव्यतिरेकि** कहते हैं। जैसा कि—पृथिवी इतर=जलादिकों से भिन्न है गन्धवती होने से। जो इतरों से भिन्न नहीं वह गन्धवाला भी नहीं जैसा कि † जल, जलादिअष्ट पदार्थों के अन्तर्वर्त्ति जो जल वह इतरभिन्न नहीं अतएव गन्धवाला भी नहीं। "स्व में स्व का भेद नहीं होता" इस नियम के अनुसार पृथिवी के विपक्षभूत जलाद्यष्टों में जलाद्यष्टप्रतियोगिक भेद का अभाव है किन्तु पृथिवी का भेद जलाद्यष्टवृत्ति होने से पृथिवी ही गन्धवती है यह फलितार्थ जानना।

नचेयं तथा=(जैसे जल है) पृथिवी वैसे नहीं अर्थात् जल की न्याईं जलाद्यष्टभेद के अभाववाली नहीं किन्तु जलाद्यष्टप्रतियोगक भेदाभावाऽभाववाली है। "तस्मान्न तथा"=इसलिए वैसी भी नहीं अर्थात् गन्धाऽभावाऽभाववाली होने से इतरभेदाभाववाली भी नहीं किन्तु गन्धवती होने से जलाद्यष्टभेदवती है।

उक्त स्थापना में—"जो २ गन्धवाला है वह २ इतरभिन्न है" इस प्रकार की व्याप्ति का अन्वयी दृष्टान्त कोई नहीं मिल सक्ता क्योंकि पृथिवीमात्र ही पक्ष है (और दृष्टान्त पक्ष से भिन्न ही हुआ करता है)।

जिसमें साध्य का सन्देह हो उसको **पक्ष** कहते हैं। जैसा कि धूम हेतु में पर्वत पक्ष है। जिसमें साध्य का निश्चय (प्रथम ही हो चुका हो) पाया जाय उसको **सपक्ष** कहते हैं जैसाकि—उक्त ‡ अनुमान में महानस दृष्टान्त है। जिसमें साध्याभाव का निश्चय पाया जाय उसका नाम **विपक्ष** है, जैसाकि—उक्त अनुमान में महाह्रद=सरोवर है, क्योंकि महाह्रद में वह्नि के अभाव का निश्चय है

सद्धेतु निरूपण के अनन्तर अब असद्धेतु=हेत्वाभासों का निरूपण करते हैं—

---

* साध्याभाव साधनाभाव की व्याप्ति नहीं क्योंकि सब वस्तु प्रमेय, अभिधेय होती हैं। प्रमा के विषय को "प्रमेय" तथा अभिधा=शक्ति वृत्ति के विषय का नाम 'अभिधेय" है।

† यह व्यतिरेकि दृष्टान्त=उदाहरण है।

‡ वह्नि के साधन धूमलिङ्गक अनुमान में

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सव्यभिचार, विरुद्ध, सत्प्रतिपक्ष, असिद्ध, बाधित भेद से * **हेत्वाभास** पांच प्रकार के हैं। अनैकान्तिक हेतु का नाम **सव्यभिचार** है अर्थात् जिसका एक पक्ष में निश्चय हो वह "ऐकान्तिक" कहाता है जो हेतु ऐकान्तिक न हो किन्तु साध्याभावाधिकरणवृत्ति हो उसको **अनैकान्तिक** कहते हैं. अनैकान्तिक हेतु ही "सव्यभिचार" हेत्वाभास है। सव्यभिचार के तीन भेद हैं एक साधारण, दूसरा असाधारण, तीसरा अनुपसंहारी। जो हेतु पक्षवृत्ति होता हुआ सपक्ष तथा विपक्ष में भी चला जाय उसका नाम **साधारण** हेत्वाभास है अर्थात् साध्याभाववाले में वृत्तिमान हेतु "साधारण" कहाता है जैसाकि- **पर्वतो वन्हिमान् प्रमेयत्वात्**=† प्रमेयत्वधर्मावच्छिन्न होने से पर्वत वह्निवाला है।

उक्त स्थापना में-"प्रमेयत्व" हेतु वन्ह्यभाववाले ह्रद में भी पाया जाता है इस लिए 'साधारण" है। सपक्ष विपक्ष से व्यावृत केवल पक्षवृत्ति हेतु को **असाधारण** कहते हैं। जैसाकि **शब्दो नित्यः शब्दत्वात्**=शब्द नित्य है, शब्दत्वधर्मवाला होने से। इस स्थापना में प्रयुक्त किया शब्दत्व हेतु आत्मादि नित्य, तथा द्व्यणुकादि (घटादि) अनित्य पदार्थों से व्यावृत है अर्थात् किसी नित्याऽनित्य पदार्थ में नहीं रहता, किन्तु केवल शब्दात्मक पक्ष में पाया जाता है इसलिये "असाधारण हेत्वाभास" कहाता है। अन्वय तथा व्यतिरेक दृष्टान्त से रहित हेतु को **अनुपसंहारी** कहते हैं। उदाहरण-जैसे- **सर्वमनित्यं प्रमेयत्वात्** सर्व-पदार्थमात्र अनित्य है, प्रमेय होने से।

---

* जो हेतु अनुमिति तथा अनुमिति के कारण व्याप्तिज्ञान वा परामर्श का प्रतिबन्धकरनेवाले यथार्थज्ञान का विषय हो उसको "हेत्वाभास" कहते हैं; यह हेत्वाभास का सामान्य लक्षण है। जैसे किसी ने स्थापना बनाई कि "ह्रदो वह्निमान् द्रव्यत्वात्"=ह्रद (सरोवर) वन्हिवाला है द्रव्यत्वधर्मवाला होने से महानस की न्याई। परन्तु प्रत्यक्ष प्रमाण से "ह्रदोवन्ह्यभाववान्" इत्याकारक ज्ञान होने पर 'ह्रदोवन्हिमान्" इस ज्ञान का बाध होजाता है अर्थात् वन्ह्यभाव विषयकज्ञ न, ह्रदनिष्ठ वन्हिविषयक ज्ञान के प्रति प्रतिबन्धक हो जाता है, सो उक्त रीति से ह्रदवृत्ति वन्ह्यनुमिति का प्रतिबन्धकीभूत जो वन्ह्यभावनिश्चय-रूप बाधज्ञान उस का विषयीभूत "द्रव्यत्व" हेतु हेत्वाभास जानना चाहिये।

† पर्वत वन्हिवाला है प्रमेयत्व धर्म वाला होने से।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यहां पदार्थमात्र पक्ष होने से न तो कोई अन्वयदृष्टान्त मिलता है अर्थात् "यत्र २ प्रमेयत्वं तत्र २ अनित्यत्वम्"=जो २ प्रमेय है वह २ अनित्य है इस अन्वयव्याप्ति का परिचायक कोई दृष्टान्त नहीं, और यत्र २ अनित्यत्वाभावः तत्र २ प्रमेयत्वाभावः=जहां २ अनित्यत्व का अभाव है वहां२ प्रमेयत्व का भी अभाव है इस व्यतिरेकव्याप्ति का घटकस्थल भी कोई नहीं मिलता क्योंकि "सर्व" पद से वस्तुमात्र को ही पक्ष बना चुके हैं इसलिये उक्त स्थापना द्वारा "सर्वमनित्यम्" इत्याकारक अनुमिति कदापि नहीं हो सक्ती।

साध्याभावव्याप्यः=जो हेतु साध्याभाव की व्याप्ति का अश्रय हो उसको "**विरुद्ध**" (हेत्वभास) कहते हैं। जैसाकि–**शब्दः नित्यः कृतकत्वात्**=शब्द नित्य है कार्य होने से । इस स्थापना में "कृतकत्व" हेतु विरुद्ध है क्योंकि कृतकत्व हेतु नित्यत्वाभाव (नित्यरूप साध्य के अभाव) अनित्यत्व से व्याप्त है।

तात्पर्य यह कि–**यत्र कृतकत्वं तत्राऽनित्यत्वम्**=जो कार्य है वह अनित्य है, इस प्रकार अनित्यत्व की व्याप्ति का आश्रय "कृतकत्व" है नित्यत्व की व्याप्ति का नहीं, क्योंकि नित्यपदार्थ कार्य नहीं होता इससे स्पष्ट है कि "कृतकत्व" हेतु से शब्द की नित्यता सिद्ध नहीं होसक्ती, प्रत्युत नित्यत्व के विरुद्धअ नित्यत्व का साधक होने से उक्त हेतु "विरुद्ध" है और यह साध्याभाव के साथ व्याप्तिज्ञान का बोधक होने से साक्षत् ही अनुमिति का प्रतिबन्धक है अर्थात् "साध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टोऽयं हेतुः"=यह हेतु साध्याभाव से व्याप्त है इत्याकारक ज्ञान होने पर "शब्दः नित्यः"=शब्द नित्य है इस प्रकार की अनुमिति नही होसक्ती।

साध्याभावसाधकम्=जिस हेतु के साध्याभाव का साधक अन्य हेतु हो उसको **सत्प्रतिपक्ष** कहते हैं, अर्थात् जिस हेतु का प्रतिद्वन्द्वी हेतु हो उसका नाम "सत्प्रतिपक्ष" है। जैसाकि–शब्दनित्यत्ववादी मीमांसक स्थापना करता है कि–**शब्दो नित्यः श्रावणत्वात् शब्दत्ववत्**=शब्द नित्य है, श्रावणत्वधर्मवाला होने से=श्रोत्र इन्द्रिय का विषय होने से, शब्दत्वजाति की न्याई। इसमें 'श्रावणत्वात्' हेतु 'सत्प्रतिपक्ष' है क्योंकि इसके साथ विरोध–करने वाला "कार्यत्वात्" हेतु विद्यमान है। तथाहि–**शब्दोऽनित्यः कार्यत्वात् घटवत्**=घट की न्याई कार्य होने से शब्द अनित्य है (नैयायिक

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कि इस स्थापना के सन्मुख मीमांसक का श्रावणत्वात् हेतु का साध्यीभूत जो नित्यत्व, उसके अभाव को सिद्धकरनेवाला "कार्यत्व हेतु" उसका विरोधी है।

अप्तिद्ध (हेत्वाभास) तीन प्रकार का है—आश्रयासिद्ध, स्वरूपासिद्ध तथा व्याप्यत्वासिद्ध। "आश्रयासिद्ध"-जिस हेतु का आश्रय=धर्मी (पक्ष ही असिद्ध हो उसका नाम **आश्रयासिद्ध** है। अर्थात् पक्ष में पक्षताऽवच्छेदक=पक्षता के नियामक धर्म का अभाव "आश्रयाऽसिद्धि" दोष कहाता है उक्त दोषवाले पक्ष में प्रयुक्त किया हेतु "आश्रयासिद्ध" है। जैसा कि—**गगनारविन्दं**=गगनारविन्द सुरभि=सुगन्धवाला है, अरविन्दत्व धर्मवाला होने से सरोजारविन्द (सरोवर में होने वाले कमल) की न्याईं। इस अनुमान में "अरविन्दत्वात्" हेतु आश्रयासिद्ध है, क्योंकि जगत् मात्र में आकाश के कमल का असम्भव होने से गगनारविन्द पक्ष ही नहीं अर्थात् उक्त पक्ष में गगनीयत्व पक्षतावच्छेद धर्म का अभाव है।

(अरविन्दे गगनीयत्वं नास्ति=अरविन्द में गगनीयत्व नहीं है इस प्रकार गगनीयत्वरूप पक्षतावच्छेदकधर्म के अभावनिश्चयद्वारा "सुरभिव्याप्यारविन्दत्ववद्गगनीयम्"=सुरभि के व्याप्य अरविन्दत्वधर्मवाला गगनारविन्द है इत्याकारक परामर्श का प्रतिबन्ध करना ही उक्त हेत्वाभास का फल जानना)।

स्वरूपासिद्धः=जिस हेतु का स्वरूप ही असिद्ध हो उसको **स्वरूपासिद्ध** कहते हैं अर्थात् पक्ष में हेत्वभाव अथवा हेतु के अभाव वाले पक्ष का नाम "स्वरूपासिद्धि" दोष तथा उक्त दोषविशिष्ट हेतु का नाम "स्वरूपासिद्ध" है। जैसा कि-**शब्दो गुणश्चाक्षुषत्वात्**=शब्द गुण है, चाक्षुषत्व=चक्षु का विषय होने से, इस अनुमान में "चाक्षुषत्व" हेतु स्वरूपासिद्ध है। चाक्षुषत्व धर्म शब्द में नहीं, क्योंकि—शब्द श्रोत्र इन्द्रिय का विषय है इस प्रकार शब्दरूप पक्ष में "चाक्षुषत्व" हेतु का न होना ही * स्वरूपासिद्धत्व जानना चाहिये। यह भी परामर्श के प्रतिबन्धद्वारा अनुमिति का विरोधी है।

सोपाधिको हेतुर्व्याप्यत्वाऽसिद्धः=उपाधिवाला हेतु **व्याप्यत्वाऽसिद्ध** कहाता है। जो धर्म साध्य का व्यापक तथा साधन का अव्यापक हो उसका नाम **उपाधि** है। साध्य के समानाधिकरण (तुल्य अधिकरणवाला

---

* स्वरूपासिद्ध के कई एक अन्य भेद मेरी बनाई मुक्तावलीप्रभा में देखने चाहिये।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अर्थात् जहां साध्य रहता है वहीं रहनेवाला) जो अत्यन्ताभाव, उसका प्रतियोगी न होना ही **साध्यव्यापकत्व** है। और साधनवाले में रहनेवाला जो अत्यन्ताभाव, उसका प्रतियोगी होना ही **साधनाव्यापकत्व** कहाता है। जैसाकि—"पर्वतो धूमवान् वह्नेः"=पर्वत धूमवाला है, वह्नि (वाला) होने से। इस स्थापना में **आर्द्रेन्धनसंयोग** उपाधि है तथाहि—यत्र धूमस्तत्रार्द्रेन्धनसंयोगः=जहां २ धूम है वहां २ आर्द्रेन्धनसंयोग हैं, विना आर्द्रेन्धनसंयोग के धूम नहीं होता इस प्रकार आर्द्रेन्धनसंयोग प्रकृत अनुमान में धूमसाध्य का व्यापक है अर्थात् साध्य धूम का अधिकरण जो पर्वत, तद्वृत्ति अत्यन्ताभाव=घटात्यन्तभाव अथवा पटात्यन्ताभाव ही लेसक्ते हैं आर्द्रेन्धनसंयोगप्रतियोगकात्यन्ताभाव नहीं, क्योंकि आर्द्रेन्धनसंयोग की धूम के साथ व्याप्ति है और धूमवाले पर्वत में विद्यमान हैं, इसलिये पर्वत पक्ष में साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभाव पद से घटाभाव वा पटाभाव का ही ग्रहण करना चाहिये, एवं घटाभाव का प्रतियोगी घट, पटाभाव का प्रतियोगी पट, यथाक्रम प्रतियोगित्व-(ता) घटनिष्ठा वा पटनिष्ठा है और उस २ अभाव का अप्रतियोगी जो आर्द्रेन्धनसंयोग, उसका धूम के साथ रहना ही (प्रकृत=उपाधिलक्षण में) साध्यव्यापकत्व (ता) है। और जहां वह्नि है वहां नियम से आर्द्रेन्धनसंयोग नही होता क्योंकि तप्त लोह पिण्ड में आर्द्रेन्धनसंयोग के विना भी वह्नि पाई जाती है इसलिये वह्नि की अपेक्षा न्यूनदेशवृत्ति होने से वह वह्नि हेतु का अव्यापक है व्यापक नहीं इसी का नाम "साधनाव्यापकता" जानना अर्थात् प्रकृत अनुमान में साधन जो वह्नि, उसका अधिकरण अयोगोलक, तद्वृत्ति (अभाव) आर्द्रेन्धनसंयोगात्यन्ताभाव, उसका प्रतियोगी ही आर्द्रेन्धनसंयोग है अप्रतियोगी नहीं, इस प्रकार साधनवन्निष्ठात्यन्ताभाव का प्रतियोगी होना ही—"साधनाऽव्यापकत्व" वन सकता है। इस रीति से साध्य का व्यापक होकर साधन का अव्यापक होनेसे "आर्द्रेन्धनसंयोग" उपाधि है और उक्त उपाधिवाला वह्नि हेतु धूम का साधक न होने से "सोपाधिक" है, एवं सोपाधिक होनेसे ही वह्निमत्त्व=वह्नि हेतु (प्रकृत में)* **व्याप्यत्वासिद्ध**

---

* न्याय ग्रन्थों में उपाधि के स्वरूप का बहुत विस्तृत तथा कठिन विचार किया गया है किन्तु इस बात का ध्यान रखना चाहिये कि—जैसे स्फटिक के नीचे रखे हुए रक्तपुष्प की लाली स्फटिक में भासती है वसे ही साध्य तथा उपाधि की परस्पर व्याप्ति साध्यहेतु में प्रतीत होने लगती है, अतः उस हेतु को "सोपाधिक" कहा जाता है, और यही "व्याप्यत्वाऽसिद्ध" है।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हेत्वाभास जानना चाहिये।

यस्य साध्याभावः=जिस के साध्य का अभाव किसी अन्य प्रमाण से निश्चित=सिद्ध हो उसका नाम **बाधित** हेत्वाभास है। जैसा कि—**वह्निरनुष्णो द्रव्यत्वात्**=वह्नि अनुष्ण=शीतल है द्रव्यत्वधर्मवाला होने से। इस अनुमान में "द्रव्यत्व" हेतु "बाधित" है क्योंकि यहां अनुष्णत्व—साध्य है और उसका अभाव उष्णत्व स्पार्शन प्रत्यक्ष से ज्ञात=सिद्ध है यही उक्त हेतु में बाधितपन है अर्थात प्रकृत में "द्रव्यत्वात्" इस हेतु का साध्य जो "अनुष्णत्व" उसका अभाव उष्णत्व प्रत्यक्ष प्रमाण से ही निश्चत होने के कारण "द्रव्यत्व" हेतु स्वसाध्य की सिद्धि में असमर्थ होने से "बाधित" कहाता है।

इत्यनुमानपरिच्छेदः।

उपमितिकरणमुपमानम्=उपमिति प्रमा के करण को "**उपमान**" प्रमाण कहते हैं। संज्ञा तथा संज्ञी के सम्बन्धज्ञान का नाम "**उपमिति**" है उसका करण सादृश्यज्ञान है, सो सादृश्यज्ञान ही उपमान जानना। इस में अतिदेशवाक्यार्थ=आप्तपुरुषोक्त वाक्यार्थ की स्मृति व्यापार है। तथाहि—गवय शब्द के अर्थ को न जानते हुए पुरुष ने किसी आरण्यक=जङ्गली पुरुष से श्रवण किया कि—**गोसदृशोगवयः**=गौ के सदृश (समान) गवय होता है। यह सुन कर वह पुरुष वन में गया और उसने गोसदृश एक जन्तु के पिण्ड=देहविशेष को देखा, उसके देखते ही द्रष्टा पुरुष को वाक्यार्थ की स्मृति=स्मरण हुआ कि गोसदृश गवय होता है—इस स्मृति के अनन्तर जो उस पुरुष को ज्ञान हुआ कि—**असौगवयपदवाच्यः**=यही गवय पद का वाच्य=संज्ञी है इत्याकारक ज्ञान ही उपमान प्रमाण का फल="उपमिति" कहाता है।

सार यह कि—उक्त रीति से गोसादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञान करण है। अतिदेशवाक्यार्थ का स्मरण व्यापार है और "यह गवयपद का वाच्य है" इत्याकारक ज्ञान ही "उपमिति" है।

इत्युपमानम्

आप्तवाक्यं शब्दः=आप्त पुरुष करके उच्चारण किए हुए वाक्य का नाम **शब्द प्रमाण** है। यथार्थ=सत्यवक्ता को **आप्त** कहते हैं, अर्थात् जो परहित के

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

के लिए अवाधित=यथार्थ (जैसे हो वैसे) अर्थ का उपदेश करता है उसका नाम **आप्त** है। पदसमूह=पदों के समुदाय का नाम **वाक्य** है। जैसा कि–गामानय=गौ ले आ। यह वाक्य है क्योंकि इस में एक "गाम्" पद। दूसरा "आनय" पद है *। इन दोनों के मिलाप से वाक्य बनता है। **शक्तम्**=शक्त को=शक्तिसम्बन्ध से अर्थ के बोधक का नाम पद है। **अस्मात् पदात्**=† इस पद से (अमुक पद से) यह अर्थ (अमुक अर्थ) जानना चाहिए इत्याकरक ईश्वरेच्छात्मक सङ्केत को **शक्ति** कहते हैं।

यहां इतना सक्षिप्त सार जानना कि पदज्ञान "करण" है। वृत्तिज्ञान-विशिष्ट पदजन्य पदार्थ की स्मृतिरूप उपस्थिति "व्यापार" है और वाक्यार्थ ज्ञान=शब्दावोध (शब्द प्रमाण का) फल है।

अब वाक्यार्थबोध के सहकारिकारण कहते हैं।

आकांक्षा, योगता, सन्निधि यह तीन वाक्यार्थज्ञान के हेतु=सहकारी कारण हैं (इन के विना वाक्यार्थवोध नहीं हो सक्ता)। एक पद का अन्यपद के विना अन्वय वोध न कराना ही (पदों की परस्पर) **अकांक्षा** है। अर्थ का बाध न होना अर्थात् बाधाभाव को **योग्यता** कहते हैं। पदों का विलम्ब से उच्चारण न करना **सन्निधि** कहाती है। उक्त आकांक्षादि से रहित वाक्य अप्रमाण है अर्थात् प्रमा=यथार्थज्ञान का जनक नहीं हो सकता। जैसा कि—**गौरश्वः पुरुषो हस्तीति**=गाय, घोड़ा, पुरुष, हाथी यह वाक्य पदों का समुदाय होने पर भी प्रमाण नहीं, क्योंकि इस में एक दूसरे पद की परस्पर कोई अकांक्षा नहीं।

सार यह कि–वाक्यार्थबोध कराने के लिए क्रियापद कारक की और कारक पद को क्रिया पद की परस्पर आकांक्षा होती है परन्तु उक्त वाक्य में सब ही

---

* वस्तुतः न्यायशास्त्र की शैली के अनुसार इस वाक्य में चार पद हैं–एक–गो, दूसरा–अम, तीसरा–आनी, चौथा–लोट् मध्यम पुरुष का एक वचन हि, स्थूल दृष्टि से–य।

† जैसा कि—"घट पद से कम्बुग्रीवादि रूप अर्थ=घटत्व अर्थ का बोध होवे" इत्याकारक जो ईश्वर की इच्छा, वही "सङ्केत" है और उक्त संङ्केत को ही न्यायमत में "शक्ति" कहते हैं।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कारकपद हैं क्रियापद है नहीं, इसलिये निराकांक्ष वाक्य अप्रमाण है ।

अग्निना सिञ्चेत्=आग से सींचे यह वाक्य भी प्रमाण नहीं क्योंकि अग्नि में सेकक्रिया की योग्यता का अभाव है (सेकक्रिया जल से ही सकती है न कि अग्नि से) ।

प्रहार २ में विलम्ब करके पृथक् २ उच्चारण किए हुए "गाम्-आनय" इत्यादि पद (साकांक्ष) होने पर भी प्रमाण नहीं क्योंकि (अत्यन्तविलम्ब होजाने से) उनकी आपस में सन्निधि नहीं ।

वाक्य दो प्रकार का होता है एक वैदिक, दूसरा लौकिक । ईश्वरोक्त होने से वैदिक वाक्य सब ही प्रमाण है * । लौकिक वाक्य तो आप्तोक्त ही प्रमाण हो सकता है अन्य=अनाप्तोक्त अप्रमाण जानना । इस प्रकार वाक्यार्थ-ज्ञान ही शाब्दज्ञान=शाब्दी प्रमा है, और उसका करण शब्दप्रमाण कहाता है ।

इतिशब्दपरिच्छेद

अयथार्थ अनुभव तीन प्रकार का है-(१) संशय, (२) विपर्यय, तथा (३) तर्क । एक धर्मी में परस्पर विरोधी अनेक धर्मों के वशिष्ट्य=सम्बन्ध को विषय करने वाले ज्ञान का नाम **संशय** है । जैसा कि—† यह स्थाणु है वा पुरुष है ? । मिथ्याज्ञान को "विपर्यय" कहते हैं । जैसा कि –शुक्ति में "इदं रजतम्"=यह रजत है, इत्याकारक ज्ञान **विपर्यय** है । व्याप्य के आरोप से व्यापक के आरोप का नाम **तर्क** है । जैसा कि–"यदि वन्हि नहीं (है) तो धूम भी नहीं (है)" । यहां वन्ह्यभाव (वन्हि का अभाव) व्याप्य तथा धूमाभाव व्यापक है । ‡ आहार्य=ऐच्छिक ज्ञान को **आरोप** कहते हैं ।

स्मृति ज्ञान भी दो प्रकार का है एक "यथार्थ" दूसरा अयथार्थ" । प्रमाजन्य ज्ञान **यथार्थस्मृति** तथा अप्रमाजन्य **अयथार्थस्मृति** होती है ।

* सर्वज्ञ सर्व शक्तिमान् ईश्वर परम-आप्त है उस के वाक्य में मिथ्यापन का गन्ध भी नहीं हो सकता क्योंकि ईश्वर परहितकारी निःस्वार्थ है ।

† यहां एक ही पुरोवर्त्ती धर्मी में स्थाणुत्व तथा पुरुषत्व दोनों ही परस्पर विरोधी धर्म हैं उन दोनों का वैशिष्ट्य=सम्बन्ध एक ही (पुरोवर्त्ती) पदार्थ में भासता है यही उक्तज्ञान का संशयपन है ।

‡ अर्थात् वाधकालीन इच्छाजन्य ज्ञान को **आहार्य** कहते हैं ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सर्वेषामनुकूलवेदनीयम्=प्रत्येक जीव के स्व स्व अनुकूलज्ञान का विषय जो पदार्थ उसको **सुख** कहते हैं। प्रतिकूलज्ञान के विषयभूत पदार्थ का नाम **दुःख** है। काम=सङ्कल्प विशेष का नाम **इच्छा** है अर्थात् इच्छात्वजातिवाले गुण को "इच्छा" कहते हैं। क्रोध का नाम **द्वेष** है। कृति का नाम **प्रयत्न** है। अर्थात् प्रयन्तत्वजाति वाले गुण को "प्रयत्न" कहते हैं। वेदादिशास्त्रविहित क्रिया से जन्य=(उत्पन्न हुआ जो) गुण (जिसका फल सुख है) उस का नाम **धर्म** तथा निसिद्ध क्रिया से जन्य (जिसका फल दुःख होता है) उस का नाम **अधर्म** है।

बुद्धि आदि अष्ट=आठ विशेषगुण केवल "आत्मवृत्ति" होते हैं। बुद्धि, इच्छा, प्रयत्न यह प्रत्येक दो २ प्रकार के जानने एक "नित्य" दूसरे "अनित्य"। ईश्वर के बुद्धि, इच्छा, प्रयत्न "नित्य" और जीववृत्ति=जीव के बुद्धि, इच्छा, प्रयत्न "अनित्य" होते हैं।

संस्कार तीन प्रकार का है (१) वेग, (२) भावना, (३) स्थितिस्थापक। पृथिव्यादि चार और मन इन पांच द्रव्यों में "वेग" रहता है। (जो गुण द्वितीय, तृतीयादि पतन क्रिया के प्रति असमवायिकारण हो उसका नाम "वेग" है)। अनुभव से जन्य स्मृति के हेतुभूत संस्कार को **भावना** कहते हैं। भावनासंस्कार केवल आत्मद्रव्यवृत्ति है। अन्य प्रकार से किये हुए (कट आदि) पदार्थ के पुनः उसी अवस्था को सम्पादन करनेवाला जो संस्कारविशेष गुण उसका नाम **स्थितिस्थापक** है। यह संस्कार कटादि पृथिवीवृत्ति है।

इति गुणनिरूपणम्

——:-*-:——

जो चलनस्वरूप हो उसका नाम * **कर्म** है अर्थात् संयोग से भिन्न होकर जो संयोग का असमवायिकारण हो वह "कर्म" कहाता है। उर्ध्व-

---

* वस्तुतः कर्म का लक्षण ऐसा जानना कि—जो एकमात्र द्रव्य में ही रहता है, द्रव्य का पूर्वदेश से विभाग कर के उत्तर देश के साथ संयोग को उत्पन्न करता है तथा संयोग विभाग के उत्पन्न करने में समवायिकारण द्रव्य की सहायता लेता हुआ भी अन्य किसी की सहायता नहीं लेता उस को "कर्म" कहते हैं।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

देश में संयोग का हेतु जो कर्म उसका नाम उत्क्षेपण, अधोदेश में संयोग हेतु कर्म को अपक्षेपण, शरीर के सन्निकृष्ट=समीप देश में संयोग हेतु कर्म को आकुञ्चन, तथा शरीर के विप्रकृष्ट=दूर देश में संयोग हेतु कर्म को प्रसारण कहते हैं। अन्य सब भ्रमण, रेचनादि कर्म गमन नामक कर्म के अन्तर्भूत जानने चाहिए। पृथिव्यादि चार तथा मन इन पांच द्रव्यों में कर्म रहता है (अन्यत्र नहीं)।

इति कर्म

जो नित्य हो और अनेक पदार्थों में अनुगत प्रतीति का हेतु हो वह सामान्य पदार्थ है। जैसाकि "अयं घट: अयं घट:" इत्याकारक अनुगत प्रतीति का विषयभूत जो घटवृत्ति "घटत्व" धर्म उसको "सामान्य" कहते हैं सामान्य पदार्थ द्रव्य, गुण, कर्म इन तीनों में समवाय सम्बन्ध से वृत्तिमान् =रहता है। सत्=सामान्य पर तथा अपर भेद से दो प्रकार का है। सत्ता को पर तथा द्रव्यत्वादि जाति को अपर कहते हैं।

नित्य द्रव्यों में रहनेवाले व्यावर्त्तक विशेष कहाते हैं। नित्यसम्बन्ध का नाम समवाय है। समवाय "अयुतसिद्धवृत्ति" होता है। जिन दो पदार्थों के मध्य नियम से एक पदार्थ दूसरे के आश्रित होकर ही रहे उनका नाम अयुतसिद्ध है। अवयव–अवयवी, गुण–गुणी, क्रिया–क्रियावान्, जाति–व्यक्ती, विशेष–नित्यद्रव्य:—यह "अयुतसिद्ध" कहाते हैं इनका जो परस्पर सम्बन्ध वही "समवाय" सम्बन्ध है।

(अब अभाव का निरूपण करते हैं–जो अनादि तथा सान्त=अन्तवाला हो वह प्रागभाव जानना। जैसाकि–उत्पत्ति के पूर्व जो कार्य का अभाव वह "प्रागभाव" है। (जैसाकि–घट की उत्पत्ति के पूर्व कपालों में घटका अभाव वह घट "प्रागभाव" कहाता है। जो सादि होकर अनन्त होवे अर्थात् उत्पत्तिमान् तो हो पर उसका अन्त=नाश न हो ऐसा जो अभाव वह "प्रध्वंस"=ध्वंसाभाव कहाता है। (जैसाकि-उत्पत्ति के अनन्तर कार्य का अभाव ध्वंसाभाव है)त्रैकालिक संसर्गावच्छिन्न है प्रतियोगिता जिसकी, अर्थात् जिसके प्रतियोगी का तीनों कालों में सम्बन्ध होता ही नहीं उसका नाम अत्यन्ताभाव है। जैसाकि (इह) "भूतले घटो नास्ति"=इस भूतल में घट नहीं है इस प्रकार की प्रतीत का विषय जो भूतलवृत्ति घटका अभाव वह "अत्यन्ताभाव" है)। तादात्म्य सम्बन्ध

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

से अवच्छिन्न है प्रतियोगिता जिसकी ऐसे अभाव को **अन्योन्याभाव** कहते हैं। जैसाकि-"घटः पटोन्"=घट पट नहीं है (पट स्वरूप नहीं है) इस प्रकार की प्रतीति का विषय जो घटनिष्ठ पटाभाव वह "अन्योन्याभाव" जानना। (इस उदाहरण में दर्शाए अन्योन्याभाव को "पटप्रतियोगिक अन्योन्याभाव" कह सकते हैं)।

अन्य सब गोतममुनि—प्रोक्त प्रमाण प्रमेय आदि षोडश पदार्थों का यथायोग्य इन्हीं सात पदार्थों में अन्तर्भाव होसक्ता है इसलिए सात ही पदार्थ माने हैं अर्थात् इस ग्रन्थ में न्यूनतादि कोई दोष नहीं (अन्य पदार्थों के अन्तर्भाव की रीति "दिनकारी" आदि आकर ग्रन्थों में दर्शाई गई है प्रकृत में बालकों के लिये विशेष उपयोग न समझकर (तथा उनके लिये कठिन जान कर यहां वर्णन नहीं किया)।

कणाद तथा न्यायमत के अनुसार बालकों की व्युत्पत्ति के लिये "अन्नम्भट्ट" विद्वान् "तर्कसंग्रह" ग्रन्थ का निर्माण किया है।

इति कवितार्किक नृसिंहदेव शास्त्रिरचिता तर्कसंग्रहस्य भाषा टीका।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh